

***O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI***

***Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat universiteti***

***TARIX fakulteti
ARXELOGIYA kafedrası***

***O'ZBEKISTON PALEOLITSHUNOSLIGINING
RIVOJLANISHIDA XALQARO
EKSPEDISIYALARNING O'RNI.***

Malakaviy bitiruv ishi

***Bajardi: Arxeologiya yo'nalishi 405-guruh talabasi
Baxronov Abdullo Xaydar o'g'li***

Ilmiy rahbar: katt.o'q.Ergashev Odil Tursunovich

*Malakaviy bitiruv ishi Arxeologiya kafedrasida bajarildi. Kafedraning
2015-yil _____dagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya
etildi. (Bayonnoma № __)*

Kafedra mudiri:

dots.Jo'raqulova D.M.

*Malakviy bitiruv ishi YaDAKning 2015-yil _____dagi majlisida
himoya qilindi va ____ foizga baholandi (Bayonnoma № __).*

YaDAK raisi:

YaDAK a'zolari:

Samarqand – 2015

Mundarija

Kirish.....	3-6
I BOB. TOSHKENT VOHASINING QADIMGI TOSH DAVRINI O'RGANISHDA XALQARO HAMKORLIK	
1.1.Ko'lbuloq makoni hamda uning atrofidagi paleolit davri yodgorliklarini o'rganilishi.....	6-17
1.2. Obiraxmat g'orini o'rganilishi.....	17-21
1.3. To'daxotin makoni – O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi xamkorligining natijasi.....	21-29
II BOB. JANUBIY O'ZBEKISTON HUDUDLARI QADIMGI TOSH DAVRINING XALQARO HAMKOR EKSPEDISIYALAR TOMONIDAN O'RGANILISHI	
2.1. Teshik-tosh-2 va Amir-Temir-1 g'orlarining o'rganilishi–O'zbekiston- Rossiya xalqaro hamkor ekspeditsiyasi tadqiqotlarining natijasi sifatida....	30-38
2.2.Angillak g'ori va O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tadqiqotlari.....	38-50
Xulosa.....	50-59
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab xalqimizning qadim o'tmishi, shonli tarixi, ajdodlarimizdan qolgan nodir madaniy merosni ilmiy o'rganish kun tartibiga qo'yildi. Xususan, ilm-fan, ma'naviy-ma'rifiy, ta'lim -tarbiya sohasida chuqur islohatlar keng miqyosda amalga oshirildi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 1998 yil yozida Respublikamizning bir guruh yetakchi tarixchi, arxeologlari bilan o'tkazgan uchrashuvidagi ko'rsatmalari, Respublika Vazirlar Mahkamasining "O'zR FA Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" chiqqan qarori istiqbolda tarixchi, arxeologlar tomonidan o'tkaziladigan tadqiqotlarning dasturi amali bo'lib xizmat qildi. Mazkur qarorning arxeologiyaga tegishli bandlari asosida "O'zbekistonda Arxeologiya fanini rivojlantirish konsepsiyasi" ishlab chiqildi. "Ta'lim to'g'risida" qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilinib, ijrosi ta'minlanmoqda. Barcha fanlar qatori Respublikamiz mustaqilligi yillari O'zbekiston arxeologiyasi fani ham ravnaq topdi. Arxeologiya sohasida jahonning yetuk ilmiy markazlari bilan hamkorlik ishlari yo'lga qo'yildi. Bu fanning ravnaqida Respublikamiz mustaqilligi sharofati bilan xalqimizning o'tmish, boy madaniy merosini o'rganishga hukumatimiz tomonidan e'tibor, g'amxo'rlik ko'rsatilganligi alohida ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan fikr yuritadigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2009 yil 25 avgustda Surxondaryo viloyatiga qilgan tashriflari davomida arxeologiya fanini rivojlantirish, arxeologik yodgorliklar tadqiqoti borasida bildirgan fikr mulohazalari hamda bu masalada bergan topshiriq, ko'rsatmalari va ular yuzasidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar dasturi yaqqol dalildir.

Mustaqillik yillarida O'zR FA Arxeologiya Instituti qadim o'tmishimizning turli davrlari bo'yicha 20 dan ziyod xalqaro hamkor arxeologlar guruhlari bilan ilmiy ishlar olib bormoqda. Ular bilan kadrlar almashinish va kadrlar tayyorlash ishlari yo'lga qo'yildi. Yurtimizda birgina

paleolit davrini o'rganish bo'yicha O'zbekiston-Polsha, O'zbekiston-Amerika, O'zbekiston-Rossiya-Belgiya, O'zbekiston-Fransiya kabi xalqaro ekspedisiyalar faoliyat ko'rsatmoqda va Vatanimiz tarixidagi muhim sahifalarni ochmoqda.

Xalqaro ekspedisiyalar tadqiqotlari natijasida yurtimizda paleolit davriga oid Angillak, To'daxotin, Angren, Teshik-tosh 2, Oyoqog'itma, Bo'kantog' (№23 va 24 punktlar) kabi yangi yodgorliklar ochib o'rganildi. Ko'lbuloq, Qizilolma 2, Obiraxmat, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Omonqo'ton va h.k. yodgorliklarda ilmiy tadqiqot ishlari davom ettirildi. Natijada qator olamshumul yutuqlarga erishildi. Birgina Obiraxmat g'orining 16-madaniy qatlamidan topilgan paleoantropologik materiallar dunyo fanidagi hozirgacha ustun bo'lgan nazariy qarashlarni ostin-ustun qilib yubordi. Shu paytgacha butun jahon paleoantropologiyasida neandertal tipidagi odamlar bundan 25 ming yillar muqaddam yer yuzidan izziz yo'qolib ketganlar, ilk zamonaviy tipdagi odamlar Markaziy Afrika hududlaridan paydo bo'lishib, so'ngra zaminimizning boshqa mintaqalariga tarqalgan, degan g'oyaviy qarashlar hukmron edi. Obiraxmat odamining topilishi neandertal odamining zamonaviy odamga aylanayotgan jarayonini o'zida aks ettirishi aniqlandi. Bu ilk zamonaviy ajdodlarimizning neandertal tipidagi odamlardan o'sib chiqqanligini hamda O'zbekiston hududlarini dastlabki aqlli odamlar paydo bo'lgan hozirda yagona madaniy maskan ekanligini ko'rsatdi.

Tilga olingan xalqaro ekspedisiyalarda O'zbekistonning ilmiy muassasalaridagi yosh tadqiqotchilar ham ishtirok etishib, o'z malakalarini oshirib bormoqdalar va arxeologiyaning qator sohalari bo'yicha istiqbolli mutaxassislar yetishmoqda.

Mustaqillikdan keyingi yillarda Arxeologiya instituti yoshlaridan 3 nafari Fransiya'dagi Didro va ikki nafari Germaniya'dagi Humboldt stipendiyalari sohiblariga aylanishdi. Ushbu yosh olimlar Yevropaning ilg'or tadqiqot

uslublarini va boy adabiyotlarini yurtimizga olib kelib, o'z ilmiy ishlarida qo'llamoqdalar.

Hozirda paleolit davri bo'yicha xalqaro hamkor ekspedisiyalarning O'zbekistonda olib borgan ilmiy tadqiqotlarini umumlashtirilgan va avvalgi tadqiqotlar bilan taqqoslagan holda yagona tadqiqot obyektiga aylantirish, 20 yillik jadal ilmiy izlanishlarga yakun yasash dolzarb vazifalardan biridir.

Mavzuning o'rganilish darajasi. O'zbekistonda qadimgi tosh davrini o'rganish 1938 yilda o'rta paleolit davriga oid mashhur Teshik-tosh g'orining ochilishi bilan boshlangan bo'lsa, mustaqillikdan keyin eng qadimgi o'tmishimizni o'rganishning yangi bosqichi boshlandi va buning asosini xalqaro hamkor ekspedisiyalar faoliyati tashkil qiladi. Hozirda O'zbekiston paleoliti muammolari bo'yicha dunyoning turli nashrlarida o'nlab ilmiy maqolalar va qator monografiyalar chop etilgan. Biroq, ular hanuzgacha umumlashtirilgan holda bir tizimga solingan emas. Ushbu dissertasion ish bu borada amalga oshirilayotgan ilk qadamdir.

Bitiruv malakaviy ishning nazariy-uslubiy asoslari. Dissertasiya ishida tadqiq etilayotgan masalalarga tarixiy haqiqat va xolislik nukta-nazaridan yondashilgan. Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimovning asarlarida tarixiy tadqiqotlar oldiga qo'ygan vazifalardan kelib chiqib, mavzuni yoritish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish ko'zda tutilgan. Ilmiy muammoni o'rganish va tahlil qilishda tarixiy – falsafiy uslublardan, ya'ni analiz va sintez, sistemalashtirish, mavhumlikdan murakkablikka intilish, qiyosiy solishtirma, obyektiv holatni tahlil qilish kabi metodlardan foydalanilgan. Shuningdek, ilmiy tadqiqotda XIX-XX asrlarda tosh davrini o'rganishda qo'llanilgan evolyusion nazariyadan farqli ravishda, yangi va zamonaviy progressiv ketma-ketlik nazariyasi asos qilib olindi.

I BOB. TOSHKENT VOHASINING QADIMGI TOSH DAVRINI O'RGANISHDA XALQARO HAMKORLIK

1.1. Ko'lbuloq makoni hamda uning atrofidagi paleolit davri yodgorliklarini o'rganilishi.

Ohangaron daryosi vohasi qadimiy va xushmanzara maskanlardan biri bo'lib, bu yerda qadimgi tosh davriga oid ko'plab yodgorliklar mavjud. Paleolit davriga oid dastlabki yodgorliklar 1962 yilda Samarchuk hamda Obliq qishloqlari atrofidan O.M. Rostovsev boshchiligidagi yosh o'lkashunoslar tomonidan topilgan. Dala-qidiruv ishlari natijasida Ko'lbuloq makoni hamda bir qator toshga ishlov berish ustaxonalari aniqlangan.

Ohangarondagi ochiq tipdagi yodgorliklardan madaniy qatlamlari saqlanib qolgan Ko'lbuloq makoni alohida ahamiyatga egadir. Ushbu makon Angren daryosining o'ng qirg'og'ida, Obliq qishlog'idan 5 km shimoli-g'arbda joylashgan. Ko'lbuloq makonini o'rganishni uchta bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich arxeolog, olim M.R. Qosimov nomi bilan bog'liq bo'lib, u yodgorlikning ochilishidan, ya'ni 1962 yildan 1990 yillargacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Ushbu davrda amalga oshirilgan tadqiqot natijalari qator ilmiy maqolalarda hamda M.R. Qosimovning doktorlik dissertasiyasida o'z aksini topgan¹. M.R. Qosimov tomonidan² Ko'lbuloqda olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlar natijasida 600 m² maydon ochib o'rganilgan va bu yerdagi №3 shurfdan ashel (22 ta qatlam), muste (24 ta qatlam) hamda so'ngi paleolit davriga oid (3 ta qatlam) 49 ta madaniy qatlamlar aniqlangan bo'lib, ulardan

¹ Касымов М.Р. Культуры и варианты палеолита Узбекистана // Каменный век Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1972. – С. 16; Касымов М.Р., Дуке Х., Гречкина Т.Ю. О новых данных по каменному веку Туябугуза // ИМКУ, вып. 15. Ташкент. 1979. – С. 11-15; Касымов М.Р., Коробков И.И., Годин М.Х. Стратиграфия, литология и характеристика каменной индустрии многослойной стоянки Кульбулак // Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке Средней Азии. Ташкент. 1988. – С. 42-43.

² Касымов М.Р. Культуры и варианты палеолита Узбекистана // Каменный век Средней Азии и Казахстана. Ташкент. 1972. – С. 17.

ko'plab tishsimon, o'yib-kertib ishlangan, qirg'ichlar hamda tayyak tipidagi tosh qurollar topildikim, bu O'rta Osiyoda o'xshashi yo'q madaniyatga xos edi³.

M.R. Qosimovning fikriga ko'ra, Ko'lbuloq makonining mohiyati, uning ashel, muste va so'ngi paleolit davriga mansub ko'p qatlamliligidadir. Shuningdek, bu qatlamlar ustma-ust joylashib, bir-birini uzluksiz davom ettiradi, ya'ni paleolitning ashel davridan muste bosqichiga va o'z navbatida, mustedan so'ngi paleolit davriga o'tish jarayonlari yodgorlikda o'z aksini topadi: «shu ma'noda Ko'lbuloq bir tomondan, Old Osiyo va Kavkaz, ikkinchi tomondan, Oltoy, Sibir, Mo'g'uliston, Hindiston va Pokiston hududlarini o'rganishda hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Hozirda O'rta Osiyoda yagona bo'lgan, paleolit davrining barcha bosqichlarini o'zida aks ettirgan va yaxshi stratigrafiyalashgan ko'p qatlamli Ko'lbuloq makoni ushbu hududlarning eng qadimgi tarixini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi...»⁴.

Ko'lbuloqni o'rganishning **ikkinchi bosqichi** 1994-1995 yillarda O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan amalga oshirildi. Mazkur arxeologik ekspeditsiyaga O'zR FA akademigi O'.I. Islomov hamda RFA MMTI professori N.K. Anisyutkinlar rahbarlik qilishdi. Olingan natijalar qator ilmiy maqolalarda va «Predvaritelnyye issledovaniya doliny reki Axangaran za 1994 g.» nomli risolada o'z aksini topdi.

Ekspeditsiya tomonidan 1994-1995 yillarda mashhur №3 shurfning janubiy devori tomonidan, 30 m² maydonda 4 ta madaniy qatlam ochib o'rganilib, ulardan 200 taga yaqin tosh buyumlar yig'ib olindi.

Ammo, qazishmalardagi uchinchi madaniy qatlamni tadqiqotchilar so'ngi emas, balki o'rta paleolitning tipik muste variantiga xos, deb topdilar. Bundan

³ Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Новосибирск, 1990. – С. 13.

⁴ Касымов М.Р. О проблемах изучения палеолита на территории Средней Азии и Южного Казахстана // ОНУ, № 9, Ташкент, 1990а. – С. 22; Касымов М.Р., Годин М.Х. Важнейшие результаты исследований многослойной стоянки Кульбулак // ИМКУ, вып. 19. Ташкент. 1984. – С. 46-48; Касымов М.Р., Годин М.Х., Худайбердыев Т.Н., Домустьерские культуры на территории Узбекистана // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки. Новосибирск. 1992. – С. 18-20.

tashqari, ular M.R. Qosimov tomonidan ajratilgan “ko’lbuloq madaniyati”⁵ industriyalarining barchasi yagona kompleks ekanligiga shubha bilan qaradilar⁶.

O’zbekiston-Rossiya xalqaro qo’shma ekspeditsiyasining ushbu qazishmalarida Ko’lbuloqning so’ngi paleolitga oid uchinchi madaniy qatlami uchramagan. Yodgorlikning ba’zi zonalarida uchinchi madaniy qatlamning uchramasligi ilgari ham qayd etilgan edi⁷.

Shunday qilib, 1994-1995 yillarda Ko’lbuloq makonida olib borilgan arxeologik tadqiqotlardan quyidagi xulosalar olingan:

1) yodgorlik ko’p qatlamli, garchi ularning soni turli qazishmalarda turlicha bo’lsa-da;

2) so’ngi paleolit davriga oid yuqori qatlamlarning tosh inventari ko’plab tishsimon va o’yib-kertib ishlangan qurollarga ega va bu M.R. Qosimovning O’zbekiston hududlarida industriyasi alohida tishsimon xarakterdagi “ko’lbuloq madaniyati” hukm surganligi haqidagi fikrini tasdiqlaydi, garchi, bu yetarlicha asoslangan bo’lmasa-da;

3) uchinchi va qisman to’rtinchi madaniy qatlamlarning industriyasi tipik mustega oid tosh buyumlar – qirg’ichlar, paykonlar, o’yib-kertib ishlangan shuningdek, tishsimon qurollarning son jihatidan ustunligi bilan xarakterlanadi. Biroq, o’yib-kertib ishlangan va tishsimon qurollarning ko’pchiligi inson faoliyati bilan bog’liq bo’lmasligi ham mumkin. Shu ma’noda, F. Bordning tishsimon mustega bergan xarakteristikasini eslash joiz: “tishsimon mustening asosiy belgilaridan biri unda paykonlarning uchramasligi yoki ozchilikni tashkil qilishi hamda, tipik qirg’ichlarning kamligidadir”. Ushbu holatlar N.K. Anisutkinning Sharqiy Ovro’padagi tadqiqotlarida ham o’z isbotini topgan.

⁵ Касымов М.Р., Годин М.Х. Важнейшие результаты исследований многослойной стоянки Кульбулак // ИМКУ, вып. 19. Ташкент. 1982. – С. 160.

⁶ Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О., Предварительные исследования долины реки Ахангаран за 1994 г.». Санкт-Петербург. 1995. – С. 16.

⁷ Кўрсатилган адабиёт. – Б. 17.

N.K. Anisyutkinning xulosa qilishicha, 4-qatlamning industriyasi tashqaridan emas, balki yodgorlikning hududidagina aralashib ketgan tosh buyumlardan iborat. Agar muste davriga oid turli qatlamlardagi yemirilgan buyumlarning uchrashini hisobga olsak, aftidan, yodgorlikda u yoki bu darajada deformasiyaga uchragan qatlamlarning mavjudligini e'tirof etish mumkin⁸.

Ko'lbuloqning birinchi va uchinchi qatlamlarini V.A. Ranov bitta yagona qatlam va bu qatlam buloq botig'ining relefiga monand ravishda hosil bo'lgan, deb hisoblaydi⁹: «ushbu qatlamlarni muallif so'ngi paleolit davriga oidligini tan oladi. Ulardan quyidagi muste davri qatlamlari ko'rinmaydi. Ta'kidlash joizki, ushbu muste davri qatlamlarining ayrim joylari turli xil belgilarga: ayrim joylari kul dog'larga, ammo ko'pincha, tosh qurollarning mavjudligiga ko'ra aniqlangan. Ammo, artefaktlar qatlamlarning oraliq maydonlarida ham uchraydi va aftidan, ushbu qatlamlar shartli ravishda ajratilgan. Bu holat shuning bilan ham tasdiqlanadiki, VI madaniy qatlam yashil loyli qatlamning tagi bilan tutashgan va qisman uning ichki qismidagi cho'kindilarga borib taqaladi. Bundan kelib chiqib, ushbu qatlamning hamma joyini bir vaqtda paydo bo'lgan, deb bo'lmaydi ehtimol, bu 4-madaniy qatlamdan boshlab barcha madaniy qatlamlarga ham tegishlidir. Uchinchi va to'rtinchi madaniy qatlamlarning tarkibi bir xil cho'kindi jinslardan iborat».

Ko'lbuloqning madaniy qatlamlari Z.A. Abramova tomonidan «Paleolit SSSR» nomli tomda ham tilga olingan. Z.A. Abramova M.R. Qosimov singari yodgorlikning so'ngi paleolit davri materiallarini mahalliy mustedan o'sib chiqqanligini va uning alohida ko'lbuloq madaniyatiga oidligini tan oladi¹⁰.

Ko'lbuloq makonini o'rganishning **uchinchi bosqichi** 2007 yilda O'zbekiston-Rossiya-Belgiya xalqaro qo'shma ekspeditsisi tomonidan

⁸ Кўрсатилган адабиёт. – Б. 22.

⁹ Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. Душанбе. 1974. – С. 193.

¹⁰ Абрамова З.А. Палеолит Средней Азии и Казахстана. В томе: Палеолит СССР. М.: Изд-во «Наука». 1984. – С. 308.

boshlandi. Bundan maqsad yodgorlikning stratigrafik holatini o'rganishda aniqliklar kiritish, aniq stratigrafiyalashgan qatlamlardan yangi arxeologik materiallar qazib olish, uning qatlamlarini sanalash uchun na'munalar olish hamda Ko'lbuloqni yangi tabiiy-ilmiiy fanlar uslublarini jalb qilish asosida tadqiq qilishdan iborat edi.

Ushbu bosqichda olib borligan tadqiqotlar (2007-2010 yy.), yangi qazishlar hamda eski qazishmalarni tozalashlar natijasida 12 ta stratigrafik qatlamlar aniqlandi. Qazishmalar 5 m² maydonda olib borildi va natijada, tosh buyumlarga juda boy yuqori qatlamlar ochildi (2-3 litologik qatlamlar). Qazishmalar jarayonida 2-qatlamdagi artefaktlar kichik sof qatlam bilan ajralgan ikkita qismda konsentrsiyalashganligi aniqlandi. Har ikkala qatlamlarning industriyasi tipologik jihatdan o'xshash va faqat yosh jihatidan bir biridan biroz farq qiladi. Stratigrafik va sedimentologik ma'lumotlarga ko'ra, ushbu qatlamning genezisi prolyuvial jarayonlar bilan bog'liqligi aniqlandi. Ammo ularning shakllanishida sel oqiziqlari ham qisman ishtirok etgan va bu qatlamdagi materiallarning qisman aralashib ketishiga olib kelgan¹¹. Shunday bo'lsa-da, ushbu qatlamdagi arxeologik materiallarning planigrafik tahlili, shuningdek, bu joyda tosh parraxalarning (cheshuyki) ko'pligi qatlamning juda kam miqdorda aralashib ketganligini ko'rsatmoqda. Undan quyidagi 3-qatlamning materiallari esa, buyumlarning katta aralashuviga xos belgilarga ega. Yana xulosa qilinadiki, 5-dan 10-qatlamgacha bo'lgan katta stratigrafik qalinlik arxeologik jihatdan sof yotqiziqlar hisoblanadi.

2008 yildagi tadqiqotlar tufayli genezisi lesssdan bo'lgan 12-litologik qatlam ochib o'rganildi¹². Ushbu qatlamdan o'rta paleolit davriga oid yuzasi yaxshi saqlangan bir nechta tosh buyumlar qazib olindi. Aytish mumkinki, bu

¹¹ Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Ўзбекистон пойтахти 2200 ёшда. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция, Тошкент, 2009. – Б. 7-16.

¹² Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Ўзбекистон пойтахти 2200 ёшда. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция, Тошкент, 2009. – Б. 7-16.

“insitu” madaniy qatlamdir, deya talqin qilingan¹³. 2-litologik qatlamning tosh buyumlarini yasash uchun asosan mahalliy to’q-kulrang, oq va sarg’ish chaqmoqtoshdan, ba’zan jigarrang va to’q kulrang chaqmoqtoshlardan foydalanilgan.

2-madaniy qatlamdan olingan tosh buyumlarning bir qismi yorqin mikroplastinka qiyofasiga ega. Bu yerda toshlarni chaqmoqlashdan asosiy maqsad plastinkalar hamda to’g’ri yoki biroz egik profilli plastinalar ajratib olish bo’lgan. Ular ensiz yoki prizmasimon nukleuslardan chaqmoqlab olingan.

2-madaniy qatlam industriyasidagi chaqmoqlash jarayoni plastinalar (22,2%), plastinkalar (21,1%) va mikroplastinkalar (21,7%) olishga qaratilgan¹⁴. Biroq, ta’kidlash joizki, plastinalar hamda mikroplastinalar chaqmoqlab olish texnikasi turli xil strategiyalarda amalga oshirilgan bo’lib, ular hych qachon bitta nukleusdan davomiy ravishda olinmagan. Zarb maydonchalarning tipologik tahlili shuni ko’rsatdiki, plastinalar, uchirindilar va texnik yo’nilg’ilar olish uchun odatda tekis zarb maydonchalar shakllantirilgan bo’lsa, plastinkalar hamda mikroplastinkalarning zarb maydonchalari nuqtasimondir.

2-madaniy qatlamning tosh qurollari ko’p va turli-tuman emas. Ular orasida iskanasimon (dolotovidnyye) qurollar ko’pchilikni tashkil qiladi. Son jihatdan ikkinchi pog’onani qirg’ichchalar: yo’nilg’ilarning uchlarida, burchaklarida, yon tomonlarida shakllantirilgan hamda uchirindilar perimetrining 3\4 qismida ishlanganlari egallaydi. To’plamning mikroinventari orasida retushlangan mikroplastinkalar diqqatni tortadi. Odatda ular ikki qirralari mayda retushlangan yoki utilizasiya jarayonida hosil bo’lgan mikrotanovorlarning (mikrozagotovki) bo’laklaridir.

¹³ Кўрсатилган адабиёт. – Б. 15.

¹⁴ Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д., Павленок К.К., Исламов У.И., Лукьянова Г.Д. Индустрия слоя 23 стоянки Кульбулак по материалам раскопок 2010 года // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы годовой сессии Ин-та археологии и этнографии СО РАН 2010 г. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2010. – Т. XVI. – С. 106.

2009 yilgi mavsumda Ko'lbuloqning so'ngi paleolit davriga oid qatlamlaridan 18 m² maydoni ochib o'rganildi (ta'kidlash joizki ushbu bosqich tadqiqotlarida M.R. Qosimov tomonidan aniqlangan 1-madaniy qatlam uchramagan)¹⁵. Makonning so'ngi paleolit davriga oid gorizontlari ikkinchi litologik qatlamda joylashadi va u prolyuvial genezisga ega bo'lib, yashil-kulrang loyli (supes), turli hajmdagi qumli hamda shag'alli aralashmalardan iborat. Ushbu qatlam prolyuvial xarakterga ega bo'lishiga qaramasdan, undagi arxeologik materiallar juda kam aralashgan. Bu haqda to'plam artefaktlari orasida ko'p sonli tosh parraxalarning mavjudligi hamda tosh buyumlarning gorizonttal xolda qorni bilan yotganligi guvohlik beradi. 2-qatlamning materiallari ikkiga ajralgan qatlamchalarda konsentrsiyalashgan holatda yotadi va bu shu davrda odamlar makonni qisqa mavsumlar oralig'ida ikki marta o'zlashtirganliklaridan dalolat beradi. Shuning uchun 2-litologik qatlam ikkiga ajratilgan bo'lib, yuqori 2.1-madaniy qatlam qisqa vaqt mobaynida o'zlashtirilgan bo'lsa, ikkinchi 2.2-madaniy qatlam ibtidoiy odam tomonidan uzoq vaqt davomida intensiv istiqomat qilinganligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, texnik-tipologik ma'lumotlarga asoslanib, Ko'lbuloqning 2-madaniy qatlami industriyasini so'ngi paleolitning ikkinchi yarmi bilan sanalash mumkin. Yodgorlikning har ikkala qatlami komplekslari madaniy xosligiga ko'ra yagonadir va genetik jihatdan yaqindir. Bundan tashqari, tadqiq qilingan maydon industriyasining tarkibiga ko'ra, uni uzoq vaqt mobaynida yo'nilg'i-tanovorlar hamda tosh qurollar ishlab chiqarishga mo'ljallangan ustaxona deyish mumkin.

¹⁵ Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д., Павленок К.К., Исламов У.И., Лукьянова Г.Д. Индустрия слоя 23 стоянки Кульбулак по материалам раскопок 2010 года // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы годовой сессии Ин-та археологии и этнографии СО РАН 2010 г. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2010. – Т. XVI. – С. 107.

Ko'lbuloq atrofidagi yodgorliklarning o'rganilishi.

Ushbu yodgorliklar Angren daryosining o'ng sohilidagi paleogen va bo'r-mel davri yotqiziqlar otrofida joylashgan. Bu qadimgi yotqiziqlar Qizilolmasoy, G'ishtsoy, Toshsoy va Angren daryolari irmoqlari bilan kesilgan bo'lib, ulardagi xom-ashyo yotqizilari ochilib qolgan. Ushbu yodgorliklar asosan, ustaxonalar bo'lib, ulardan ko'plab tosh buyumlar topilgan va bu shu joylarda ibtidoiy odamlar uzoq vaqt faoliyat yuritishganlaridan dalolat beradi.

Qizilolma-2. Ushbu topilmajoy Ko'lbuloqdan 1 km shimoli-g'arbda, sharqdan g'arbga qarab cho'zilib ketgan oxakli qoyalarning pastki qismida va dengiz sathidan 1200 m balandlikda joylashgan. Yodgorlik 1962 yilda O.M. Rostovsev tomonidan ochilgan¹⁶. Qizilolma-2 yodgorligidan o'rta paleolit davriga oid kompleks aniqlangan bo'lib, u toshlarni chaqmoqlash hamda qisman tosh qurollar yasashga mo'ljallangan ustaxona ekanligi¹⁷ shuningdek, xom-ashyo konlari yaqinida joylashganligi aniqlangan. Yodgorlikning ustki qismidan yig'ib olingan materiallar o'rta va so'ngi paleolit davrlariga oid deb topilgan. Qizilolma-2 ning sharqiy qismi buldozer yordamida neogen davri qatlamlarigacha kesib yuborilgan va ushbu neogen davri qatlamining ustidan 25 sm lik madaniy qatlam aniqlanib, undan 214 ta tosh buyum yig'ib olingan edi. Ushbu tosh buyumlar orasida qirg'ichlar, o'yib-kertib ishlangan qurollar va bir dona bifas-limand va h.k.lar aniqlangan. Ushbu tosh buyumlar ilk paleolit davri bilan sanalangan va Toshkent vohasidagi eng qadimgi materiallar hisoblanadi.

1994 yilgi Ko'lbuloq va uning atrofidagi tadqiqotlar O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan amalga oshirildi. Unga O'zbekiston tomonidan akademik O'.I. Islomov, Rossiya tomonidan esa RFA MMTI

¹⁶ Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора наук. Новосибирск. 1990. – С. 8.

¹⁷ Касымов М.Р. Памятники каменного века в долине Ангrena // ОНУ. Ташкент, 1967. №2. – С. 57-58; Касымов М.Р. Кремнеобрабатывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. Ташкент, 1972. – С. 31.

professori N.K. Anisyutkinlar boshchilik qilishdi¹⁸. O'sha paytlargacha Qizilolma-2 ustaxonasi o'rta hamda so'ngi paleolit davriga oid hisoblanardi. Bu yerdagi neogen qatlamlarning bevosita ustki qismida yotadigan ilk pleystosen davriga oid qatlamdan yig'ilgan materiallar Qizilolmani ilk paleolit davrida ham hukm surganligini ko'rsatdi¹⁹.

2007-2008 yillarda O'zbekiston-Rossiya paleolitchilar guruhi Qizilolma-2 da tadqiqot ishlarini davom ettirdi, natijada uni o'rganishda qator aniqliklar kiritildi. Qizilolma 2 ustaxonasi Ko'lbuloqdan 66 m balandlikda joylashgan. Mazkur ustaxonada arxeologik materiallar argonogen oxaktoshlarga tutashgan adirli-lesssli yotqiziqlardan tarkib topgan. 2007 yilda ushbu joyda bir qator tozalash ishlari olib borildi va qazishmalar uchun qulay maydon belgilab olindi. 2008 yilda esa, yodgorlikda 8 m² ni tashkil qiluvchi qazishma amalga oshirildi. 4 m gacha chuqurlikdagi ushbu qazishmadan topilmalarga boy 3 ta litologik qatlam aniqlandi. Yuqori qatlam (1-qatlam) qadimda qayta hosil bo'lgan va dellyuvial aralash lesssdan iborat. 2-qatlamning yotqiziqlari selli genezisga ega, 3-qatlam esa anchayin sokinlik davrida xosil bo'lgan yotqiziqlardan iborat. Har uchala qatlamlardan topilgan arxeologik materiallar so'ngi paleolit davriga xos ko'rinishga ega²⁰ bo'lib, ushbu qatlamlardan olingan tosh industriyalar so'ngi paleolit davrining birinchi yarmiga oid deb topildi.

Yodgorlikning inventarlari orasida ko'plab nukleuslar, chaqmoqtosh bo'laklari va mayda tosh parchalari uchraydi. To'plamning nukleuslari yalpoq (ploskiy) va prizmasimon. Prizmasimon nukleuslarni chaqmoqlash yarim

¹⁸ Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. Предварительные исследования долины реки Ахангаран за 1994 г.». Санкт-Петербург. 1995. – С. 16-18; Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Хушвактов Н.О. Новые исследования палеолита в Ахангаране (Узбекистан). ИИМК, Санкт-Петербург 1995. – С. 12-28; Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б., Хушвактов Н.О. Раскопки стоянки Кульбулак в 1995 г. Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации. – СПб, 1996. – С. 63-65.

¹⁹ Исламов У.И., Анисюткин Н.К., Крахмаль К.А. Древнепалеолитический памятник Кызылалма // ОНУ. Ташкент, 1994. № 9-10. – С. 53-54.

²⁰ Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Ўзбекистон пойтахти 2200 ёшда. Тошкент шахрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция,- Тошкент, 2009. – Б. 7-16.

yelkali va yelkali plastinalar shakllantirish texnikasi orqali amalga oshirilgan. Industriyaning asosiy yo'nilg'i-tanovori plastinalar xosil qilish bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, to'plamda uchirindilar ko'p sonli va ehtimol, bu nukleuslarni shakllantirish yoki qayta shakllantirishdan hosil bo'lgan. Qizilolma-2 ning tosh qurollari ko'p emas. Ammo, ular orasida so'ngi paleolit davriga oid yorqin na'munalar uchraydi. Bularga qirg'ichchalar va kesgichlarni misol keltirish mumkin.

Jarsoy. Ushbu topilmajoy Ko'lbuloqdan 1 km shimoli-sharqda joylashib, 1994 yilda K.A. Kraxmal tomonidan aniqlangan. 1995 yilda ushbu soydan 30 ga yaqin tosh buyumlar yig'ib olinib, artefaktlar o'rta paleolit davriga oid deb aniqlangan. Ushbu industriyaning o'ziga xos xususiyati unda levallua texnikasining yuqori darajada taraqqiy topganligi hisoblanadi va uning O'zbekiston paleolitida qiyosi yo'q. Jarsoy materiallariga analogiya sifatida Tojikistondagi Xudji materiallari keltiriladi²¹. So'ngra, 100 m chamasi yuqoriroqdan Jarsoy-2 punkti aniqlanib, undan ham bir necha o'nlab tosh buyumlar yig'ib olingan. Ular o'zining arxaikligi bilan ajralib turadi va tarkibida qo'pol bifaslar hamda kliverlar (tosh bolta) uchraydi. Shuning uchun ham, uning industriyasi ilk paleolit davri bilan sanalangan. Jarsoyning har ikkala industriyasi ham yashmadan yasalgan buyumlardan iborat²².

Toshsoy. O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan 1994 yilda ilk paleolit davriga oid yangi Toshsoy yodgorligi ochib o'rganildi. Yodgorlik Toshkent viloyatining Ohangaron tumani hududida, Ko'lbuloqdan 1,5 km shimolroqda, Angren daryosining o'ng irmog'i hisoblangan Toshsoydan

²¹ Ранов В.А., Амосова А.Г. Раскопки мустьерской стоянки Худжи в 1978 г. Археологические работы в Таджикистане. №18. 1984. – С. 11-47.

²² Исламов У.И., Анисюткин Н.К., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. «Охангарон палеолитчилар гуруҳи 1995 йилги ёзги ва кузги мавсумларда олиб борилган дала-тадқиқот ишларининг ҳисоботи». Самарқанд. 1996. – Б. 21; Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Хушвактов Н.О. Новые исследования палеолита в Ахангаране (Узбекистан). ИИМК, Санкт-Петербург 1995. – С. 27-28.

250 m g'arbroqda joylashgan²³. Yodgorlikning xarakterli xususiyati, uning qadimgi yuqori terrasada joylashganligi shuningdek, chopperlar, o'yib-kertib ishlangan qurollar hamda klekton tipidagi uchirindilardan iborat qadimiy industriyaga egaligidadir. Yodgorlikning tosh buyumlari orasida yashmasimon va mallarang hamda kulrangli chaqmoqtosh g'o'lalar bo'laklaridan yasalgan chopquvchi qurollar ham mavjud. Toshsoy daryosining o'ng qirg'og'idagi o'rta terrasasidan topilgan o'nlab mustye-levallua fasiyasiga mansub tosh buyumlar to'plami ham juda qiziqarlidir²⁴. To'plam yo'nilg'ilarining ustki tarafi konvergent hamda parallel negativlar izlariga ega bo'lib, ularning barchasi fasetkalashtirilgan va bo'rtib chiqqan zarb maydonlidir.

Oxangaron paleolit davri yodgorligini o'rganish. 2001 yilda Angren daryosining Toshkent kompleksiga oid tepaligidan paleolit davri yodgorligi topildi. Yodgorlikning industriyasi Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari komplekslaridan farq qilmaydi²⁵. Ohangaron yodgorligi Ko'lbuloqdan 5 km g'arbroqda joylashib, u ko'lbuloqliklarning mavsumiy ko'chib yashagan joyi bo'lgan. Topilmajoydan yig'ilgan 85 ta artefaktdan 45 tasi nukleuslardir. Ular radial-markazga intiluvchi texnika yordamida oxirigacha ishlatilgan ko'rinishlarga ega. Yo'nilg'ilari orasida plastinalar kam sonli (5 ta parallel yelkali yo'nilg'iga 9 ta radial markazga intiluvchi dorsalli uchirindilar to'g'ri keladi). Shuningdek, to'plamda 16 ta mayda uchirindi va atipik plastinalar aniqlangan. Aksariyat hollarda ular atayin sindirilgan. Yo'nilg'ilarning bir qismi nukleuslarda uchraydigan defektlar sababli oxiriga yetmay sinib qolgan tayemplyarlarni tashkil qiladi.

To'plamning ikkilamchi ishlov berilgan buyumlari orasida 5 ta nukleussimon qurollar bo'lib, ulardan 4 tasi oxirigacha ishlatilgan

²³ Исламов У.И., Крахмаль К.А., Анисюткин Н.К. Ташсай-новый древнепалеолитический памятник Узбекистана // ОНУ, №1-2-3, 1995. – С. 47-48.

²⁴ Исламов У.И., Анисюткин Н.К., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б.К., Хушвактов Н.О. Отчет о проделанной работе кульбулакским отрядом в 1994 г. «Палеоэкология и пути первоначального заселения и обживания северо-востока Узбекистана». Самарканд. 1995. – С. 16.

²⁵ Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам многослойной палеолитической стоянки Кульбулак): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Новосибирск, 1990. – С. 42.

yelpig'ichsimon shaklli qoldiq o'zaklardan shakllantirilgan. Bunday kichik hajmli yelpig'ichsimon nukleuslardan biri choppersimon qurolga, ikkinchisi esa qalin qirg'ichchaga yoki tosh randaga (raboga) aylantirilgan²⁶.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Ko'lbuloq makoni va uning atrofidagi yodgorliklarda olib borilayotgan yangi kompleks tadqiqotlar Shimoli-G'arbiy Tyanshon hududlarida ibtidoiy davr tarixiy taraqqiyotini to'laroq rekonstruksiya qilish imkonini beradi²⁷. Hozirda o'rganilgan hudud bo'yicha ma'lumotlarning yetarli emasligi, avvalombor, aniq stratifigrafiyalashgan yodgorliklarning va sifati yuqori chop etilgan arxeologik materiallarning yo'qligi muammosi sezilmoqda. Ohangaron vodiysidagi yangi tadqiqotlar ushbu bo'shliqni to'ldiradi.

1.2. Obiraxmat g'orini o'rganilishi.

Yodgorlik Ya.G'. G'ulomov rahbarligida Burjimo'la qishlog'i atrofidagi Tyanshonning janubi-g'arbiy tizmalari va Chorvoq suv ombori hududlarini o'rganish jarayonida ochilgan. G'or Toshkent shahridan 100 km sharqroqda joylashgan. Obiraxmat g'ori yumaloq shaklli oxaktosh qoyasida shakllangan ayvon bo'lib, og'zi janubga qaragan: eni 20 m, chuqurligi 9 m, shiftining maksimal balandligi 11,8 m. Qatlamlarining qalinligi 10 m va ular 21 ta litologik qatlamga ajratilgan²⁸. Qatlamlarning paleolit davriga oid qalin madaniy qoldiqlarga egaligi qadimgi odamlarning bir necha o'n ming yilliklar davomida moddiy-madaniy jihatdan dinamik evolyusiyasini kuzatish imkonini beradi. Yodgorlik arxeolog, olimlar X.K. Nasriddinov, M.M. Gerasimov, A.R. Muxamadjonov (1963 y.), hamda R.X. Suleymanovlar tomonidan o'rganilgan

²⁶ Сулейманов Р.Х., Крахмаль К.А., Гришина О.Ю. Новый памятник каменного века Ахангаран // УИФ, №2. Тошкент, 2002. – Б. 91.

²⁷ Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Узбекистон пойтахти 2200 ёшда. Тошкент шахрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция, - Тошкент, 2009. – Б. 16.

²⁸ Насриддинов Х.К. Грот Оби-Рахмат // ИМКУ. Вып. 5. Ташкент, 1964. – С. 12-17; Сулейманов Р.Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 16; Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Таймагамбетов Ж.К., Кривошапкин А.И., Аношкин А.А., Зенин А.Н., Крахмаль К.А., Алимов К.А. Результаты возобновления исследований грота Оби-Рахмат // ЎММТ, №30. Самарканд, 1999. – Б. 10-14.

(1964-1965 y.)²⁹. Keyingi yillarda yodgorlik T. Omonjulov va K.A. Kraxmallar tomonidan ahyon-ahyonda (1966 - 1986 y.) tadqiq qilingan.

R.H. Suleymanovning Obiraxmatdagi ilmiy faoliyati 1964-1965 yillarga to'g'ri keladi. Tadqiqotchi g'ordagi qazishmalar jarayonida tosh buyumlarni texnik-tipologik tadqiq qilar ekan, Obiraxmat g'or makoni industriyasining mohiyatini tushuntirib bera oldi. Shuningdek, R.H. Suleymanov tomonidan Obiraxmat g'orida 10 m qalinlikda joylashgan 21 ta buzilmagan kulrangli yoki to'q jigarrangli madaniy qatlamlar mavjudligi aniqlandi.

Ushbu madaniy qatlamlarning bir qismi o'rta asrlarda qilingan yer osti xandagi tufayli buzilgan edi. Madaniy yotqiziqlarning quyi qismi (15-21 qatlamlar) cheklangan maydonda ochilgan. Qatlamlardan yig'ib olingan tosh industriya gomogen xarakterda bo'lib, bu ularning o'n ming yillar davomida o'zining texnik an'alarini saqlab qolgan yagona paleolit davri industriyasi ekanligi ma'lum bo'ldi.

Obiraxmat g'ori arxeologik materiallarini ilmiy ishlov berishda matematik-statistik uslub muvaffaqiyat bilan qo'llanilgan³⁰. Ma'lum qilinishicha, Obiraxmatning industriyasi Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoning gardishsimon hamda levallua texnikasi aralashgan plastinasimon industriyalari qatoriga kiradi.

Obiraxmat makoni industriyasi qurollari uchun retushlangan plastinalar, uzunchoq paykonlar, kesgichlar xarakterlidir. Shuningdek, uchlari yo'nilgan plastinalar ham ko'pchilikni tashkil qilib, ular yog'ochga ishlov beradigan tosh randalar (skobeli i strugi) deb talqin qilingan. Bundan tashqari, to'plamda qirg'ichlar, kam sonli yo'nilg'i uchlarida shakllantirilgan va yirik qirg'ichchalar ham mavjud. Ammo, eng muhimi bu yerdagi 10 m qalinlikdagi qatlamlarda tosh inventarlar qatlamdan qatlamga asta-sekin rivojlanib, o'zgarib boradi³¹. Uchirindilar olishga

²⁹ Исламов У.И., Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А, Сайфуллаев Б, Кулькова И.А. Исследования грота Оби-Рахмат в 1999 г. Ташкент, 1999. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 07. 01. №154. – С. 2 – 21.

³⁰ Сулейманов Р.Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 171.

³¹ Сулейманов Р.Х. Грот Оби-Рахмат и проблемы палеолита Центральной Азии // Ўзбекистон археологияси. № 1. Самарканд, 2010. – Б. 25-29.

mo'ljallangan nukleuslar soni sistematik ravishda kamayib boradi va prizmatik plastinalar chaqmoqlanadigan o'zaklar soni oshib boradi. Qirg'ichlar va retushlangan uchirindilar nisbati kamayadi hamda so'ngi paleolit davri uchun xos tosh qurollar soni ortadi, shu jumladan, kombinasiyalashgan tosh qurollar ham³². Obiraxmat g'orining industriyasi quyidan yuqoriga qarab 5 ta ketma-ket xronologik kompleksga ajratilgan. Quyi kompleks (A) o'rta paleolitning finali; ikkinchi (B) – o'rtadan so'ngi paleolitga o'tish davri, deb tasniflangan; yuqori – V, G va D komplekslari esa Obiraxmat g'orining so'ngi paleolit davri bosqichi, deb tasniflangan.

Texnik-tipologik ko'rsatgichlariga ko'ra Obiraxmatning industriyasi Teshik-tosh, Xo'jakent, Janubi-G'arbiy Farg'ona materiallariga o'xshash deb topilib, yagona Obiraxmat madaniyatiga birlashtirilgan. Ushbu madaniyatga A.P. Okladnikov va V.A. Ranovlar tomonidan topilgan Qayroqqum GES materiallari ham kiritilgan³³. Shuningdek, ushbu madaniyat levallua-mustye fasiyasi nomini olgan.

O'rta va so'ngi paleolitga oid tosh qurollar hamda uchirindilar va plastinalar nisbatini hisoblab chiqish natijasida yuqorida tilga olingan Obiraxmat madaniyati yodgorliklarida ularning foiz nisbati turlichaligi aniqlandi. Bu holat ularning davriy ketma-ketligini aniqlash imkonini berdi. Ulardan eng arxaigi Teshik-tosh, so'ngra Janubiy Farg'ona, Xo'jakent va eng taraqqiy etgan kompleks esa Obiraxmat g'ori industriyasi ekanligi aniqlandi³⁴.

1998 yilda O'zR FA akad. Ya.G'. G'ulomov nomidagi arxeologiya instituti bilan Rossiya FA SB tarix va etnografiya instituti o'rtasida paleolit davrini o'rganish bo'yicha xalqaro shartnoma imzolandi. Loyiha: "O'zbekistonning qadimgi tosh davri arxeologiyasi va paleoekologisi", deb nomlandi. Akademiklar O'.I. Islomov hamda A.P. Derevyankolar boshchiligidagi xalqaro kompleks tadqiqotlar ekspeditsiyasi tuzildi.

³² Kўrsatilgan адабиёт. – Б. 27.

³³ Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А., Древности Кайрак – Кумов, Труды Ин – та истории АН Тадж . ССР, т. 33, Душанбе, 1962.

³⁴ Сулейманов Р.Х. Грот Оби-Рахмат и проблемы палеолита Центральной Азии // Ўзбекистон археологияси. № 1. Самарканд, 2010. – Б. 28; Сулейманов Р.Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 171.

Xalqaro kompleks tadqiqotlar obyekti sifatida Markaziy Osiyo paleolitida muhim rol o'ynaydigan, Toshkent viloyatida joylashgan Obiraxmat g'or makoni tanlandi.

Xalqaro ekspedisiyaning Obiraxmatda ish olib borishdan asosiy maqsadi yodgorlikning absolyut sanasini aniqlash, qadimgi atrof-muhitni rekonstruksiya qilish hamda ushbu hududda o'rta paleolitdan so'ngi paleolitga o'tish davridagi qadimgi aholining o'zgarishlarini aniqlashdan iborat bo'ldi³⁵.

Obiraxmat industriyasining barcha qatlamlarida kuzatiladigan asosiy xususiyati o'rta hamda so'ngi paleolit davriga xos texnologik va tipologik belgilarning birga kelishidadir. To'plamning yetakchi o'rin tutadigan nukleuslari orasida so'ngi paleolitga oidlari, avvalombor, ensiz o'zaklar (torsovyie nukleusy), nukleus-kesgichlar (nukleusy-rezsy), prizmasimonlar va uchirindilardan yoki yirik plastinalardan ishlangan turli xil mikronukleuslar egallaydi. Biroq, o'rta paleolitga xos yo'nilg'ilarni yuza bo'ylab (ploskostnoye rasnyepleniya) chaqmoqlash strategiyasi saqlanib qoladi.

Levallua tipidagi o'zaklar kam sonli bo'lib, aksariyat hollarda ular so'ngra plastinalar yoki plastinkalar olishga mo'ljallangan so'ngi paleolitga xos ensiz nukleuslarga aylantirib yuborilgan. Obiraxmat industriyasi yo'nilg'ilari orasida plastinalar muhim o'rin tutadi va asosiy tosh qurollar ham ulardan ishlangan. Yodgorlikning ko'pgina qatlamlarida plastinalar nisbati 50 % dan oshiqni tashkil qiladi.

Obiraxmat industriyasi uchun o'rta paleolitning uzunchoq paykonlari (ostrokonechnik) bilan so'ngi paleolitning plastinalari o'rtasidagi oraliq shaklni tashkil qiladigan uchli plastinalarning mavjudligi xarakterlidir.

Yodgorlikning tosh qurollari deyarli bir xil shaklli. Eng ko'p sonni paykonsimon qurollar (retushlangan paykonlar, uchli plastinalar), retushlangan

³⁵ Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Кривошапкин А.И., Алимов К., Аношкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б. Исследования грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) в 1999 г.// Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. – 1999. – С. 60-66.

plastinalar, kesgichlar (ko'pincha yonlama tipdagi) tashkil etadi. Tosh qurollarning sezilarli qismini tashkil qiladigan qirg'ichchalar tipologik jihatdan unchalik yorqin emas. Levallua shakllar kam sonli va ular asosan, uzunchoq ko'rinishda. Qirg'ichlar yodgorlikning barcha qatlamlarida mavjud bo'lib, asosan plastinasimon yo'nilg'ilardan ishlangan, ko'pincha ularni retushlangan plastinalardan ajratish qiyin. To'plamda tipologik jihatdan yorqin kichik hajmli muste tipidagi paykonlar katta o'rin egallaydi³⁶.

Obiraxmatda olib borilgan tadqiqotlar natijasida ushbu hududlarga o'rta paleolit davri odamlarining migrasiyasi haqidagi g'oya ilgari surildi. Bu so'ngi paleolit davriga o'tish davrini o'zida aks ettirgan, umumiy asosga ega bo'lgan va konvergent rivojlangan Yaqin Sharq, O'rta Osiyo va Oltoy industriyalarining o'xshashliklariga asoslangan edi. Ta'kidlanishicha, madaniyatlar evolyusion o'zgarishlarining konvergentligi umumiy asoslaridan tashqari, o'xshash paleoekologik sharoitlar bilan ham xarakterlanadi. Shu ma'noda, Levant, Oltoy hamda O'rta Osiyo qadimgi aholisi tog'larda va tog'oldi hududlarida yashagan bo'lib, bu joylarda tabiat o'zining murakkab tuzilishi va juda turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Birgina, vodiya bir vaqtning o'zida igna va yapoloq bargli o'rmonlar, mayda bargli tayga o'simliklari, quruq dasht va o'tloq dashtli assosasiyalar hukm surgan. Bu holat ibtidoiy odamlarga turli fasllarga qarab o'zlari uchun qulay ekologik muhitni tanlash imkonini bergan.

Shunday qilib, Yaqin Sharqdan migrasiya qilgan guruhlar aholisining madaniy evolyusiyasi o'xshash ekologik sharoitlarda sodir bo'lgan va bu (populyasiyalarning filogenetik va madaniy yaqinligidan tashqari) so'ngi paleolit davri madaniyatlarining shakllanishidagi umumiy adaptasion jarayondir degan xulosaga kelindi.

³⁶ Деревянко А., Исламов У., Кривошапкин А. Предварительные итоги работы узбекско-российской археологической экспедиции (1998-2008) // Ўзбекистон тарихи №3. Тошкент, 2008. –Б. 3-8; Кривошапкин А.И., Исламов У.И., Колобова К.А., Милютин К.И., Мухаммадиев А.Г., Белоусова Н.Е. Предварительные итоги работы международной археологической экспедиции по изучению каменного века Узбекистана в полевом сезоне 2006 года // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2006. – С. 162-166.

1.3. To'daxotin makoni – O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi xamkorligining natijasi

2005 yilning avgustida O'zbekiston-Rossiya paleolitchilar ekspeditsiyasi tomonidan Obiraxmat g'ori hamda Paltov daryosining (Chotqol daryosining o'ng irmog'i) o'rta oqimi hududlarida qidiruv ishlari amalga oshirildi³⁷. Natijada, daryoning quyilish joyidan 10 km balandroqdan va uning o'ng qirg'og'idagi baland ikkinchi terassaning subgorizontal maydonidan yig'ma materiallarga ega ikkita punkt aniqlandi. Bu joy bir tomondan daryo, ikkinchi tomondan uning chap irmog'i bilan o'ralgan va dengiz sathidan 30 m balandlikda joylashgan.

To'daxotin 1 makoni (41,58° shimoliy kenglik, 70,17° sharqiy uzunlik, absolyut balandligi 1495 m) vodiyning yuqorisida, ikkinchi terassaning chekkasida joylashgan. **To'daxotin 2 makoni** (41°34'20,4" shimoliy kenglik, 70°09'48,9" sharqiy uzunlik, absolyut balandligi 1496 m) To'daxotin 1 yodgorligidan 140 m g'arbroqda, ikkinchi terassaning qirrasida joylashgan bo'lib, qazilgan yumshoq yotqiziqlarning umumiy qalinligi 3 m gacha yetadi³⁸.

Bir biridan 140 m masofada joylashgan ushbu punktlar daryo havzasidagi yirik toshlar uyumi nomi bilan To'daxotin deb nomlandi va ularga 1, 2 raqami berildi. 2005 yilda yig'ma materiallar konsentrsiyalashgan joylarga ikkita tekshiruv shurflari solindi. To'daxotin 1 yodgorligini tekshirishdan topilgan madaniy qoldiqlar bitta litologik qatlamda ekanligi aniqlandi va bu qatlam qiyalikda joylashgan bo'lib, anchayin buzilgan. Uning tosh kolleksiyasi nukleuslar (plastinalar va mikroplastinalar uchun mo'ljallangan), uchirindilar va plastinalar uchlarida shakllantirilgan qirg'ichchalar, perimetri bo'ylab ishlangan qirg'ichchalar, retushlangan plastinalar hamda uchirindilar bo'laklaridan iborat.

³⁷ Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Сайфуллаев Б.К., Мухаммадиев А. Г., Алимов К., Колобова К.А., Славинский В.С. Отчёт по археологическим работам 2005 год. Археологические исследования в бассейне реки Пальтау. Самарканд, 2006. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 07. 01. №164. – С. 13-18;

³⁸ Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Милютин К.И., Мухаммадиев А. Г. Отчёт по археологическим работам 2006 гг. Полевые исследования стоянок Оби-Рахмат и Додекатым-П. – Самарканд, 2007. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 07. 01. №165. – С. 74-87.

To'daxotin 2 yodgorligida qazilgan 6 m² maydonli shurf, bu yerda bir nechta nisbatan buzilmagan madaniy qatlam mavjudligini ko'rsatdi va ulardan so'ngi paleolit davriga oid artefaktlar yig'ib olindi³⁹.

Yodgorlikdan 2006–2007 yillardagi qazishmalar chog'ida 5 ta madaniy qatlam aniqlanib, ularning eng yuqoridagisi anchayin buzilgan hamda undan paleolit davri materiallari bilan bir qatorda o'rta asrlarga oid sopol buyumlar ham topilgan.

2006-2007 yillarda To'daxotin 2 makonidagi shurfning yonidan 9 m² maydonli qazishma ishlari olib borildi, natijada 6098 ta tosh buyumlar qazib olindi. To'daxotin 2 makonining stratigrafiyasi delyuvial-prolyuvial genezisga ega⁴⁰.

To'daxotin 2 makonida tosh buyumlar yasash uchun xom-ashyo sifatida mahalliy hamda keltirilgan chaqmoqtosh, xalsedon, qayroqtosh, kvars kabi jinslardan foydalanilgan. Eng ko'p qo'llanilgan materiallar mahalliy va boshqa joylardan olib kelingan chaqmoqtosh, xalsedon, qayroqtosh va kvarsitlar bo'lib chiqdi.

To'daxotin 2 yodgorligini stratigrafik kuzatishlar asosida quyidagi xulosalar keltirilgan: 1) 1-qatlam so'ngi paleolit davri artefaktlari bilan so'ngi davrlar arxeologik materiallari aralashib ketgan holatda va bu antropogen jarayonlar hamda yumronqoziqlarning faoliyati tufayli sodir bo'lgan; 2) 2, 3 va 4-qatlamlarning materiallari nisbatan insitu holatida yotadi va bu planigrafik kuzatishlar, texnik-tipologik hamda applikasion tahlillarda ham ko'rinib turadi. Arxeologik topilmalarning guvohlik berishicha, ikkinchi qatlamda ibtidoiy odam tomonidan ancha uzoq vaqt mobaynida istiqomat qilingan bo'lsa, 3 va 4-

³⁹ Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Милютин К.И., Мухаммадиев А. Г. Отчёт по археологическим работам 2006 гг. Полевые исследования стоянок Оби-Рахмат и Додекатым-II. – Самарканд, 2007. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 07. 01. №165. – С. 78; Кривошапкин А.И., Милютин, К.И., Новиков, И.С., Исламов У.И., Мухаммадиев А.Г. Новые верхнепалеолитические стоянки в бассейне реки Пальтау (Республика Узбекистан) // ЎММТ, №35. Тошкент, 2006. – С. 23.

⁴⁰ Кривошапкин А. И., Колобова К. А., Харевич В. М. Индустрия стоянки Додекатым-2 (Узбекистан): новые данные по верхнему палеолиту региона // Вестник НГУ. – 2009. – Серия: история, филология. Т. 8. – Вып. 5: Археология и этнография. – С. 74–97.

qatlamlarda hayot nisbatan qisqa vaqt davom etgan; 3) 5-qatlamning tosh buyumlari tabiiy ta'sirlar sababli biroz joyidan siljigan.

To'daxotin 2 makoni tosh buyumlarining texnik-tipologik tadqiqi natijalariga ko'ra, bu industriyani er. av. 23-21 ming yilliklarga oid yagona madaniy an'analar egalariga xos deyish mumkin⁴¹. Qatlamlardagi tosh buyumlar tiplarining son jihatidan farq qilishini u yoki bu maydonning istiqomat qilinishi muddati bilan bog'lash mumkin. Bundan tashqari, yodgorlik maydoni atrofdagi daryoning toshib yoki unda suvning kamayib oqishi oqibatida geomorfologik o'zgarishlarga uchragan.

Yodgorlik industriyasining chaqmoqlash texnikasi uchun keyinchalik qo'ndoli qurollar yasashda foydalanilgan prizmatik va ensiz chaqmoqlash texnikasi yordamida mayda plastinalar olish xarakterlidir. Tosh qurollar orasida mikroinventarlar ko'pchilikni tashkil qiladi (avvalombor, uchburchaksimon mikrolitlar va qirrasi o'tmaslashtirilgan plastinkalar) va bu yodgorlikda ixtisoslashgan faoliyat – mavsumiy ovchilik mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Shuningdek, to'plamda talaygina qirg'ichchalar, kesgichlar va tosh bigizlarning mavjudligi yodgorlikni uzoq muddatli “asosiy” (bazoviy) ovchilik lageri bo'lganligini ko'rsatadi. Biroq, To'daxotin 2 to'plamidagi tosh buyumlar orasida qatlamdan qatlamga evolyusion o'zgarishlar kuzatilmaydi.

Hozirgi kunda ushbu hududda so'ngi paleolit davriga oid boshqa yodgorliklar uchramaganligi tufayli To'daxotin makonining sinxron industriyalari hamda uning madaniy-davriy kelib chiqishi masalasida biron narsa deyish qiyin. To'daxotin industriyasiga o'xshash belgilarni Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq⁴² makonining yuqori qatlamlari materiallari orasida uchratish mumkin. Ko'lbuloqdan o'tgan XX asrda va hozirgi kunda olib

⁴¹ Кривошапкин А. И., Колобова К. А., Харевич В. М. Индустрия стоянки Додекатым-2 (Узбекистан): новые данные по верхнему палеолиту региона // Вестник НГУ. – 2009. – Серия: история, филология. Т. 8. – Вып. 5: Археология и этнография. – С. 89.

⁴² Касымов М. Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам многослойной палеолитической стоянки Кульбулак): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Новосибирск, 1990. – С. 42.

borilayotgan qazishma materiallari ularning texnik-tipologik xarakteristikasini To'daxotin materiallari bilan qiyoslash imkonini bermoqda.

Xronologik jihatdan Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari materiallari To'daxotin industriyasidan yoshroq ko'rinishga ega. Buning isboti sifatida Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari tosh buyumlari orasida ezma (otjimmaya) texnika yordamida chaqmoqlash yoki retushlashning uchramasligini keltirish mumkin va bu texnik an'ana To'daxotin 2 industriyasida keng qo'llanilgan. Yana shuni qo'shimcha qilish mumkinki, Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari industriyasida qirralari o'tmaslashtirilgan plastinkalar umuman uchramaydi, shunday bo'lsada, Ko'lbuloqning retushlangan plastinkalari To'daxotin makonining quyi qatlamlaridagi shunday buyumlarga o'xshash bo'lib, ular qo'ndoli qurollar yasashda qo'llanilgan⁴³.

To'daxotin 2 makonining yuqori darajada taraqqiy topgan madaniyatning shakllanishidagi ilk bosqichlariga Qizilolma-2 ustaxonasi materiallarini kiritish mumkin. Bu yerdagi anchayin buzilgan qatlamlardan topilgan tosh buyumlar ilk yuqori paleolit davriga xos ko'rinishga ega. Qizilolmada prizmasimon hamda yuza bo'ylab o'rta hajmli plastinalar chaqmoqlab olish hukmron bo'lishi bilan birga, Ko'lbuloqning so'ngi paleolit davri qatlamlaridagi singari ensiz nukleuslardan mayda plastinkalar uchirib olish strategiyasi ham kuzatiladi. Yodgorlikning uncha ko'p bo'lmagan tosh qurollari orasida qirg'ichchalar ko'pchilikni tashkil qiladi⁴⁴.

Qizilolma-2 materiallarini o'rganish natijasida, uning hozirda o'rtadan so'ngi paleolitga o'tish davrini aks ettirgan yagona yodgorlik hisoblanadigan Obiraxmatga xos texnologik an'analarning qo'llanilganligi kuzatiladi (ensiz va nukleus-kesgichlarning har ikkala to'plamlarda ham mavjudligi). To'daxotin

⁴³ Кривошапкин А. И., Колобова К. А., Харевич В. М. Индустрия стоянки Додекатым-2 (Узбекистан): новые данные по верхнему палеолиту региона // Вестник НГУ. – 2009. – Серия: история, филология. Т. 8. – Вып. 5: Археология и этнография. – С. 93.

⁴⁴ Кўрсатилган адабиёт. – Б. 93.

industriyasini Samarqand makoni materiallari bilan taqqoslanganda⁴⁵, ularda qator o'xshash tiplar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Avvalombor, bu mayda plastinalar chaqmoqlab olishga mo'ljallangan karane tipli nukleus-qirg'ichchalar hamda mayda yo'nilg'ilarning uch qismlarida ishlangan qirg'ichchalarda o'z ifodasini topadi. Bir vaqtning o'zida Samarqand makoni industriyasida bir qator arxaik makroqurollar talaygina (bu ko'pgina mutaxassislarning fikricha, O'rta Osiyo so'ngi paleolitining spetsifik xususiyatidir). Shuningdek, Samarqand makoni to'plamida yuqori darajada taraqqiy topgan mikroinventarlarning uchramasligi uni To'daxotin bilan yagona madaniyatga kiritish imkonini bermaydi.

Shunday bo'lsada, ta'kidlash joizki, yuqori darajada rivoj topgan so'ngi paleolit kontekstida arxaik chopquvchi qurollarning mavjudligi hamda chaqmoqlashning mikroplastinkasimon mahsulotlarining uchramasligi (ularni chaqmoqlab olishga mo'ljallangan nukleuslar mavjud bo'lsada), hozirgacha munozarali bo'lib qolayotgan madaniy yotqiziqlarning stratigrafik holati hamda turli davrlarda amalga oshirilgan qazish uslublari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. To'daxotin kompleksini agar keng doirada qiyoslaydigan bo'lsak, aytish joizki, er. av. 25–18 ming yilliklarga kelib Ovrosiyo hududlarida qo'ndoqli qurollar ishlab chiqarishga mo'ljallangan mikrolitizasiyaga moyil madaniyatlar barqororlashadi.

To'daxotin 2 industriyasining ayrim kategoriyalari bo'yicha Sibirning⁴⁶ mayda plastinkalar ishlab chiqariladigan komplekslarida hamda Ovropaning gravetti yodgorliklari to'plamlarida o'xshashliklarni uchratish mumkin. Ushbu

⁴⁵ Джуракулов М. Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. – Ташкент, 1987. – С. 172.

⁴⁶ Лисицын Н. Ф. Поздний палеолит Чулымо-Енисейского междуречья. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – С. 232; Васильев С. А. Поздний палеолит верхнего Енисея (по материалам многослойных стоянок района Майны). – СПб.: Центр “Петербургское Востоковедение”, 1996. – С. 224; Акимов Е. В., Стасюк И. В., Мотузко А. Н. К проблеме изучения «мелкопластинчатых индустрий» в палеолите Средней Сибири // Социогенез в Северной Азии. – Иркутск, Иркутский МИОН, 2005. – Часть 1. – С.15–20.

industriyalarni talqin qilishda ko'pgina tadqiqotchilar tabiiy-ekologik sharoitlar bilan bog'lab va shundan kelib chiqib, madaniy-texnologik konvergentlik deb hisoblaydilar, qolgan ko'pchilik tadqiqotchilar esa Ovrosiyaning mikrolitli industriyalarini yagona madaniy-genetik asosga ega hamda ularni Markaziy Osiyo hududlaridan kelib chiqqan deb hisoblaydilar. Biroq, O'rta Osiyo hududlaridagi yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar va natijalarni nashr qilish ishlarining notekisligi, ulardagi stratigrafik kontekstlarning muammoli va munozarali bo'lib qolayotganligi, absolyut sanalarning kamligi yoki yo'qligi Ovrosiyaning Osiyo qismida yuqori o'rin tutgan so'ngi paleolit davri madaniyatlarini genezisi masalalarini talqin qilishni qiyinlashtiradi. Shu ma'noda, To'daxotin, Ko'lbuloq va Qiziolma-2 da olib borilgan yangi kompleks tadqiqotlar mikrolitli madaniy an'analarning ilk bosqichlarini shakllanishi borasida yangi ma'lumotlarni beradi.

To'daxotin 2 makonini boshqa yodgorliklar (Obiraxmat, Qizilolma 2 va Ko'lbuloq) kontekstida tadqiq qilish natijasida xulosa qilish mumkinki, ilgari ta'kidlanganidek, O'rta Osiyo hududlarining er. av. 40-20 ming yilliklar oralig'ida depopulyasiyaga uchraganligi haqidagi qarashlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Aftidan, yuqori neopleystosenning finalidagi kuchli aridizasiya jarayonlari oqibatida qadimgi odamlar Markaziy Osiyo hududlarini butunlay tark etmaganlar, balki landshaftni o'zlashtirishning adaptasion strategiyalarini o'zgartirganlar⁴⁷.

So'ngi paleolitning ilk bosqichlarida qadimgi odamlar doimiy suvlar oqib turadigan ochiq tipdagi tog'oldi hamda tog'lar oralig'idagi chuqurliklardan ko'ra, o'rta tog'li poyaslarda joylashgan tabiiy boshpanalarni (g'orlar va ungurlar) yoki tog'oldi buloqlar bo'ylarini afzal ko'radilar. Ehtimol, ekologik

⁴⁷ Кривошапкин А. И., Колобова К. А., Харевич В. М. Индустрия стоянки Додекатим-2 (Узбекистан): новые данные по верхнему палеолиту региона // Вестник НГУ. – 2009. – Серия: история, филология. Т. 8. – Вып. 5: Археология и этнография. – С. 96.

sharoitlarning almashinuvi sababli ibtidoiy odamlar ovchilik strategiyalarini keskin o'zgartirishlariga to'g'ri kelgan.

Mayda va tez harakat qiladigan tuyoqli hayvonlarni ovlash, ehtimol, odamlardan ancha yengil va mobil ov qurollarini qo'llashni talab qilgan va bu holat To'daxotin 2 da bo'lgani singari, ishlab chiqarishda mayda plastinkalarning – mikrolit qurollarning hukmron bo'lishiga olib kelgan.

Shunday qilib, mustaqillikdan keyingi o'tgan 20 yil mobaynida Toshkent vohasida O'zbekiston-Rossiya, O'zbekiston-Amerika hamda O'zbekiston-Rossiya-Belgiya xalqaro qo'shma ekspedisiyalari katta kashfiyotlarni amalga oshirdilar. Shu borada Obiraxmat odami qoliqlarining topilishi dunyo paleoantropologiya fanida keskin o'zgarishlarning sodir bo'lishiga olib keldi. Bundan tashqari, Obiraxmat topilmalari O'zbekiston hududlarini ilk zamonaviy tipdagi odamlar shakllangan va taraqqiy qilgan hududlardan ekanligini ko'rsatdi. To'daxotin, Jarsoy 2, Toshsoy, Ohangaron kabi yangi yodgorliklar topildi va qiziqarli ma'lumotlarni berdi. Ko'lbuloqning quyi qatlamlari materiallaridan keyin Ohangaron vohasi tarixida Qizilolma-2, Toshsoy hamda Jarsoy kabi ilk paleolit davri komplekslari aniqlandi. To'daxotin 1 va 2 yodgorliklari materiallari yurtimizdagi mezolit davri madaniyatlarining mahalliy genezisga ega bo'lganligini ko'rsatdi. Toshkent vohasi paleolit davri yodgorliklarini kompleks o'rganish ishlari yo'lga qo'yildi. Ko'lbuloq, To'daxotin va Obiraxmat kabi makonlar qatlamlaridan olingan na'munalar aniq fanlar yordamida sanalandi.

Umuman, xalqaro xamkor ekspedisiyalarning Toshkent viloyatida olib borgan ilmiy tadqiqotlari natijalari yurtimizning eng qadimgi tarixini boyitibgina qolmasdan, vohaning paleolitshunosligini Markaziy Osiyoda eng yaxshi o'rganilgan hududlar darajasiga ko'tardi.

II BOB. JANUBIY O'ZBEKISTON HUDUDLARI QADIMGI TOSH DAVRINING XALQARO HAMKOR EKSPEDISIYALAR TOMONIDAN O'RGANILISHI

O'zbekistonda qadimgi tosh davrini o'rganish ishlari O'zbekiston-Rossiya paleolitchilar guruhi tomonidan yurtimizning janubidagi Boysun tog'larida, O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi esa Qashqadaryodagi Angillak makonida tadqiqot ishlari amalga oshirildi va qator yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Angillak asli nomi – Hangillak bo'lib, dasht she'vasida hang – ov, yovvoyi xayvon, o'lja kabi ma'nolarni anglatadi.

2.1. Teshik-tosh-2 va Amir-Temir-1 g'orlarining o'rganilishi– O'zbekiston-Rossiya xalqaro hamkor ekspeditsiyasi tadqiqotlarining natijasi sifatida

2002-2003 yillarda O'zbekistonda tosh davrini o'rganish bo'yicha O'zbekiston-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi Boysuntog'da ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada bu yerdan o'rta paleolit davriga oid Amir-Temir 1, hamda o'rta va so'ngi paleolit davriga mansub Teshik-Tosh 2 g'or makonlari ochib o'rganildi, Ushbu tadqiqotlarning natijalari bir qator maqolalarda va ilmiy hisobotlarda o'z aksini topdi⁴⁸.

Boysun tog'lari – Pomir-Oloy sistemasi tarkibidagi Hisor tog'larining janubi-g'arbiy tizmasiga kiradi va O'zbekistonning janubi-g'arbiy qismini, hamda qo'shni Tojikistonning bir qancha hududlarini o'z ichiga oladi. Bu yerdan oqib o'tadigan Machay-Daryoda tosh davrini o'rganish ishlari 1931 yilda G.V. Parfenov rahbarligidagi Surxondaryo o'lkashunoslik muzeyi ekspeditsiyasi tomonidan boshlanib, ushbu tadqiqotlar to'rt yil davom etgan.

⁴⁸ Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Сайфуллаев Б.К. Разведочные исследования среднеазиатского палеолитического отряда в горном массиве Байсун-Тау // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 68-70; .

Dastavval Machay g'ori ochilgan va uni tadqiq qilish bilan birga atrofdagi g'orlar va qoyalardan topilgan ayvonlar o'rganila boshlangan. 1938-1939 yillarda Surxondaryo o'lkashunoslik muzeyi bilan hamkorlikda A.P. Okladnikov boshliq sobiq SSSR FA MMTI ekspeditsiyasi Teshik-tosh g'orida izlanishlarni boshlagan va shu yili bu g'ordan neandertal bolaning qabri topilgan. Bir vaqtning o'zida atrofdagi boshqa g'orlar qidirilib, o'rganila boshlangan. A.P. Okladnikov o'zining asarlarida Teshik-tosh va Machay g'orlaridan tashqari, arxeologik materiallarga ega yana 6 ta g'orlar haqida ta'kidlab o'tadi. Ularga Amir-Temir g'ori ham kiritilib, uni qazish ishlari ikki yil davom etgan⁴⁹. Ikkinchi jahon urushi natijasida bu yerdagi tadqiqotlar to'xtatilib, olingan natijalarning katta qismi chop etilmasdan qoldi.

2002 yilgi qo'shma ekspeditsiyaning vazifalari qatoriga Teshik-tosh 2 g'or makonida stasionar qazish ishlarini o'tkazish, hamda o'rganilayotgan hududlarda qo'shimcha qidiruvlar olib borish kiritilgan edi. Baxtga qarshi, A.P. Okladnikov va G.V. Parfenovlar tomonidan tilga olingan g'orlarning barchasini topishning imkoni bo'lmadi. Shunday bo'lsada, ekspeditsiya ishtirokchilari tomonidan ushbu hududlarda keng qidiruv ishlari olib borildi⁵⁰.

2003 yilgacha bu vohada faqat ikkita yodgorlik – Teshik-tosh hamda Amir-Temir g'orlari haqida ma'lumotlar, chop etilgan adabiyotlar ma'lum edi. Teshik-tosh g'ori materiallari monografiya shaklida bo'lsa, Amir-Temirda olib

⁴⁹ Okladnikov A.P. Amir-Temir, новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) \\\ КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. – С. 67-69; Okladnikov A.P. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия) // Тешик-Таш: Палеолитический человек. – М.: Изд-во МГУ, 1949. – С. 7-85.

⁵⁰ Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Аношкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭт СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭт СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 102; Аношкин А.А., Гладышев С.А., Борисов М.А., Семин А.А. Археологическая разведка в районе хребта Байсун-Тау (Узбекистан). // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭт СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 20.

borilgan ishlar natijalari esa 1940 yilda «КСИИМК» seriyalarida nashr qilingan edi⁵¹.

Teshik-tosh-2. Ushbu obyekt Teshik-tosh g'oridan dara bo'ylab taxminan, 100 m balandlikda, har ikkala yodgorlik ham daraning o'ng bortida, dengiz sathidan – 1875 m balandlikda joylashgan. G'or eni 15 m lik va bo'yi janubdan sharqqa qarab 61,6 m ga cho'zilgan harsang ayvondir. Ayvonning poli ancha qiyalashgan va bu nishablik 25° ni tashkil qiladi. Shiftining balandligi 8-10 m bo'lib, biroz qiyalashgan. G'orning ichidagi bo'shtliqning to'lishida aftidan, karstli va gravitasion jarayonlar faol ishtirok etgan. G'orning polida shiftan o'pirilib tushgan yirik harsang joylashgan. Ichkarida eski qazishmalar shurflarining o'pirilib yotgan devorlari va chuqurliklari ko'zga tashlanadi. Ulardan biri, g'orning shimoli-g'arbiy qismida, ikkinchisi ayvonning markaziy qismiga yaqinroqda joylashgan.

2003 yilda markazdagi shurfning sharqiy devori tomonidan 3x4 m lik qazish ishlari davom ettirildi. Ushbu qazishmalarning umumiy maydoni 12 m² va chuqurligi g'or tagidagi qoyalargacha davom ettirilgan bo'lib, u 7 m gacha yetadi. Umuman olganda, Teshik-tosh 2 yodgorligining yumshoq qatlamlari (17 ta stratigrafik gorizontlar ajratilgan) jigarrangning turli tuslaridagi lesss tuproqdan iborat⁵². Kesma bo'ylab pastga tushilgan sayin qatlamlarning rangi to'q tusga kirib, namligi ortib boradi. Ba'zi joylarda tuproq qatlam orasida shag'alli hamda yirik oxaktosh bo'laklariga ega yotqiziqlar mavjud. Shag'alli va tuproqli gorizontlar g'ordan mavsumiy oqib turadigan loyqa suvlar tufayli vujudga kelgan.

Qazish ishlari jarayonida g'ordan 28 ta tosh buyum yig'ib olingan. Xom-ashyo sifatida bu yerda yashagan odamlar mahalliy oxaktoshlardan, ya'ni ular

⁵¹ Окладников А.П. Амир-Темир, новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. – С. 67-69.

⁵² Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Анойкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭт СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭт СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 103.

orasidan ko'proq chaqmoqtoshlilarini tanlab olib, foydalanganlar. Bu xom-ashyoning sifati juda past va ularda ichki yoriqlar, bo'shtliqlar hamda turli qo'shimchalar ko'p uchraydi. Qazishmada tosh buyumlar deyarli barcha yumshoq qatlamlardan topilgan (2-14 qatlamlar) biroq ular joylashuviga ko'ra na stratigrafik va na planigrafik konsentratsiyaga ega emas. Yodgorlikda shartli ravishda jami 6 ta materiallarga ega gorizont aniqlangan.

Qazishma natijalariga ko'ra aytish mumkinki, Teshik-tosh 2 yodgorligida yorqin namoyon bo'ladigan madaniy qatlam yo'q⁵³. Artefaktlarning xarakteri hamda ularning joylashuv sharoitlari yodgorlikni planigrafik jihatdan talqin qilish imkonini ham bermaydi. Aftidan, materiallarning asosiy qismi A.P. Okladnikov tomonidan o'rganilgan Teshik-tosh materiallariga yaqin, ya'ni muste davriga oiddir. Shuning bilan birga, yodgorlikning birinchi gorizontidan olingan materiallar: to'g'ri yelkali prizmatik plastina – so'ngi paleolit davri industriyalarini eslatadi. Qazishmaning turli xil chuqurliklaridagi ayrim, alohida topilmalar g'orni ibtidoiy odamlar tomonidan bir necha bor o'zlashtirilganligini biroq, bu o'zlashtirishlar qisqa muddatli, epizodik yoki mavsumiy bo'lganligini ko'rsatadi. Aftidan, ushbu g'or teshiktoshlik ovchilarning Hisor tizmalaridan Machaydaryoga o'tadigan tranzit yo'ldagi to'xtash joyi vazifasini o'tagan. Chunki, ushbu yo'nalishda Zarautoloshsoy orqali eng qisqa yo'l o'tadi. Uzoq muddat va davomiy yashash uchun g'orning yonginasida joylashgan Teshik-tosh makoni qulayroq hisoblanib, bu arxeologik materiallar bilan o'z tasdig'ini topgan.

Amir-Temir-1. Ushbu g'or Yuqori-Machay qishlog'idan 2,5 km g'arbroqda, shu nomli soyda joylashgan ($A=273^\circ$), uning mutloq balandligi

⁵³ Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Анойкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 103; Анойкин А.А. Древний человек в окрестностях грота Тешик-Таш (Узбекистан) // Эволюция жизни на Земле. - Материалы III Международного симпозиума 1-3 ноября 2005 г. Томск, 2005. – С. 326.

1740 m. G'or karstli kelib chiqishga ega bo'lib, uzunligi 70 m, eni 23 m hamda shiftining balandligi 3,8 m ni tashkil qiladi. G'orning og'zi shimoli-sharqqa qaragan. Yodgorlik I.F. Lamayev tomonidan ochilgan bo'lib, 1938-1939 yillarda A.P. Okladnikov, 1939 yilda esa G.V. Parfenov tomonidan o'rganilgan⁵⁴. 1930 yillarda bu yerdagi qazishmalarning umumiy maydoni 15 m² atrofida bo'lgan. Qazishmalarda uchta madaniy qatlam ajratilgan, ulardan ikkitasi golosen va quyidagi bittasi taxminan muste davriga oid deb topilgan (qazishmalarning yer sathidan chuqurligi 1 m ga yetgan). Bu yerda A.P. Okladnikovning biroz qulagan va shimolga yo'naltirilgan qazishmasi g'orning markaziy qismida joylashgan. Uning sharqiy devori tomonidan qazish ishlari 1x0,5 m ga kengaytililib, qazishmaning chuqurligi 1,9 m ga yetkazildi. Umuman, Amir-Temir 1 g'orining yumshoq qatlamlari (bu yerda 7 ta stratigrafik gorizont ajratilgan) jigarrangning turli tuslariga oid lessli tuproq yotqiziqlaridan iborat⁵⁵. Qazishma kesmasidan quyiga qarab qatlamlarning rangi to'q tusga kirib, namlik ortib boradi.

Qazishma yotqiziqlari butun qalinligi bo'ylab ahyon-ahyonda qizg'ish-jigarrangli linzaga o'xshash qatlamlar bilan kesilgan va ularning tarkibi asosiy qatlamlarnikiga o'xshashdir. Kesmaning eng pastki qismida qumli hamda qayroqli to'lg'azmalarga ega qatlam uchraydi, uning rangi kulrang aralash jigarrangli. Qatlamdagi qayroqlar kichik hajmli va biroz deflyasiyaga uchragan. 3-qatlamda (chuqurligi yer sathidan 1 m) hajmi 1 m² lik ko'mir qoldiqlarigina saqlanib qolgan, buzilgan o'choq aniqlandi. Gulhandan bir nechta mayda suyak

⁵⁴ Okladnikov A.P. Amir-Temir, новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. – С. 67-69; Парфенов Г.В. Каменный период Сурхан-Дарьинской области УзССР (по материалам к археологической карте УзССР). – Термез, 1941.-(Рукопись, архив Археологического музея г. Термез (Узбекистан), дело № 167. – 23 п.л.).

⁵⁵ Аношкин А.А., Гладышев С.А., Памятники каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // Археология и палеоэкология Евразии. – Новосибирск: Изд-во Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 2004. – С. 36; Аношкин А.А., Гладышев С.А., Борисов М.А., Семин А.А. Археологическая разведка в районе хребта Байсун-Тау (Узбекистан). // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 22.

parchalari, hamda o'rta hajmli uchirindi topildi. Ushbu artefakt to'q rangli chaqmoqtoshli oxaktoshdan ishlangan bo'lib, uchirindining zarb maydonchasi tekis va dorsalidagi negativlarning xarakteri ortogonal xarakterga ega.

Amir-Temir 1 g'oridan 2003 yilda topilgan yagona topilmadan tashqari, RFA SB AEI omborlarida A.P. Okladnikov qazishmalaridan olingan 47 ta tosh buyum saqlanadi⁵⁶. Ulardan 25 tasi tosh siniqlari, 7 tasi nukleussimon shaklli toshlar, 4 tasi plastinalar, 7 tasi uchirindilar va 6 tasi tosh qurollardir. To'plamning tosh qurollari qayroqtoshlardan yasalgan. Barcha buyumlar kulrangli chaqmoqtoshli oxaktoshlardan ishlangan. Kolleksiyadagi yirik plastinasimon yo'nilg'ining medial qismi saqlanib qolgan va uning dorsali ikkita parallel ravishdagi negativlar bilan qoplangan, biroq, uning shakli subparallel hamda noto'g'ri divergent ko'rinishga ega. To'plamning uchirindilari orasida yirik hajmlilari ko'pchilikni tashkil qiladi (5 ta.), qolganlari esa o'rta hajmli. Ushbu buyumlarning deyarli barchasining zarb maydonchalari tekis, faqat bittasining zarb maydonchasi qayroqtoshli qobiq bilan qoplangan. Dorsallarining xarakteri parallel (3 ta.) yoki sistemasiz (3 ta.) ko'rinishda bo'lib, uchirindilardan biri birlamchi xarakterda.

To'plamda 4 ta nukleussimon bo'laklar, hamda 3 ta tipologik jihatdan yorqin nukleuslar mavjud. O'zaklarning barchasi uzunasiga parallel prinsiplarda yo'nilgan xarakterga ega. Ulardan biri to'rtburchak shaklli, yupqa, bir maydonli va bir yuzalidir. O'zakning orqa tarafi tabiiy bo'rtib chiqqan (hajmi 7,2x5,5x2,8 sm), ish yuzasi deyarli to'liq yagona va yirik uzunchoq yo'nilg'i negativi bilan qoplangan. Nukleusning o'ng lateralida ikkita kichik, uzunchoq va amorf yo'nilg'i negativlari mavjud bo'lib, ular o'zakning ish yuzasiga qarab

⁵⁶ Аноikin А.А., Гладышев С.А., Памятники каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // Археология и палеэкология Евразии. – Новосибирск: Изд-во Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 2004. – С. 38; Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Аноikin А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭт СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭт СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 104.

yo'naltirilgan. O'zakning zarb maydoni to'g'ri 80° burchakli va bitta yirik yo'nish yordamida hosil qilingan. Kolleksiyadagi ikkinchi o'zak yirik, to'g'ri burchakli, kesmada uchburchaksimon, ikki zarb maydonli va bir ish yuzalidir (hajmi 40,5x12x7,5)⁵⁷. Uning zarb maydonlari to'g'ri, taxminan 80° burchakli va ayrim yirik yo'nishlar yordamida hosil qilingan. Nukleusning yo'nilg'ilari qarama-qarshi yo'naltirilgan turli hajmli negativlarga ega. Nukleusning ish yuzasi to'g'ri shaklli va uning o'ng laterali tomonidan ish yuzaga yo'naltirilgan mayda yonlama tekislovchi negativlar mavjud. O'zakning orqa tarafi bo'rtgan va qisman qayroqtoshli qobiq bilan qoplangan. Koleksiyaning uchinchi o'zagi ikki ish yuzali, bir zarb maydonlidir. U o'rta hajmli, kubsimon hamda yagona yo'nish yordamida hosil qilingan, yirik zarb maydoni tekis (6x6,5x6,5 sm). Sinish burchagi to'g'ri burchakka yaqin. Nukleusning yagona zarb maydonidan biroz bo'rtgan, yuza bo'ylab turli hajmdagi to'g'ri burchakli ikkita yo'nilg'ilar chaqmoqlab olingan. Ushbu buyum protoprizmatik nukleuslarga yaqin ko'rinishga ega bo'lib, uning pastki tor qismi qisman qayroqtosh qobig'ini saqlab qolgan.

Amir-Temir 1 g'orining tosh qurollari (6 ta.) asosan qirg'uvchi instrumentlardan iborat⁵⁸. Ulardan biri dorsal tarafidan uzunasiga ishlangan yirik ikkiyoqlama qirg'ich bo'lib, o'rta hajmli, yupqa va kvadrat shaklli tosh bo'lagidan ishlangan. Uning ikki qarama-qarshi qirrasidan mayda va o'rta hajmli keng modifikasiyalovchi seriyali yo'nishlar yordamida qirg'uvchi qirra hosil qilingan, ushbu qirra qo'shimcha hamda mayda va o'rta hajmli kam modifikasiyalovchi uzlukli dorsalga yo'nalgan, vertikal tangachasimon retushlar bilan ishlov berilgan. Uning ko'ndalang qirralaridan biri nisbatan yupqa

⁵⁷ Анойкин А.А., Гладышев С.А., Памятники каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // Археология и палеэкология Евразии. – Новосибирск: Изд-во Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 2004. – С. 39.

⁵⁸ Анойкин А.А., Гладышев С.А., Памятники каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // Археология и палеэкология Евразии. – Новосибирск: Изд-во Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 2004. – С. 40.

ikkiyoqlama mayda va keng yo'nishlar yordamida tekislangan, to'liqsimon shaklga ega. Yana bir qirg'ichsimon qurol katta trapesiyasimon tosh bo'lagidan ishlangan (12,5x12,5x6 sm)⁵⁹. Uning qirralaridan birida mayda va keng hajmli modifikasiyalovchi yo'nishlar yordamida biroz egik qirg'uvchi qirra hosil qilingan. Ushbu ish qirra bir qator dorsalga yo'naltirilgan vertikal tishsimon retushlar bilan qo'shimcha ishlov berilgan. To'plamdagi ikkita qirg'ichsimon qurollar ham qiziqarlidir, shuningdek ularni yasashda trapesiyasimon yupqa qayroqtoshlardan foydalanilgan⁶⁰. Ulardan birining biroz bo'rtgan va ensiz qirrasi turli hajmdagi yupqa yo'nishlar seriyasi yordamida ishlov berilgan, natijada, qayroqtoshda notekis va 45° ga egik ish qirra hosil bo'lgan. Qayroqtoshning qarama-qarshi qirrasi to'g'ri va qalin shaklda.

To'plamda o'rta hajmli va to'g'riburchakli tosh bo'lagining uch qismida ishlangan qirg'ichcha ham mavjud. Uning to'g'ri ish qirrasi tanovorning tor va qalin qirralaridan birida turli hajmli vertikal hamda modifikasiyalovchi bir qator retushlash yordamida shakllantirilgan. Ushbu tosh qurol makroqirg'ichchalar qatoriga kiritilishi mumkin. Bundan tashqari, Amir-Temir 1 industriyasida bir dona teshgich (shipovoye orudiye) qurol ham bor⁶¹. Ushbu qurolni yasashda tanovor sifatida yirik va yupqa trapesiyasimon tabiiy yo'nilg'idan foydalanilgan. Uning nisbatan uzunroq tabiiy uchli burchagi seriyali, qarama-qarshi, mayda va keng modifikasiyalovchi yo'nishlar yordamida ishlov berilgan; ularning negativlari qatma-qat bo'lib, ular yirik va yumaloq bo'rtik hosil qiladi hamda ushbu bo'rtmada uni ishlatishdan qolgan tartibsiz izlar mavjud.

⁵⁹ Kўrsatilgan адабиёт. – Б. 40.

⁶⁰ Анойкин А.А., Гладышев С.А., Борисов М.А., Семин А.А. Археологическая разведка в районе хребта Байсун-Тау (Узбекистан). // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 25;

⁶¹ Анойкин А.А. Древний человек в окрестностях грота Тешик-Таш (Узбекистан) // Эволюция жизни на Земле. - Материалы III Международного симпозиума 1-3 ноября 2005 г. Томск, 2005. – С. 328.

Xulosa qilib aytganda, Boysuntog'da olib borilgan O'zbekiston-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan Teshik-tosh 2, Amir-Temir 1 kabi g'or manzilgohlari ochib o'rganildi. Teshik-tosh 2 yodgorligining yuqori qatlamlari so'ngi va pastki qatlamlari o'rta paleolit davrining oxirlariga oidligi aniqlandi. Aytish mumkinki, Janubiy O'zbekistonning Boysuntog' hududlarida ham ibtidoiy ajdodlarimiz o'rta paleolit davridan boshlab uzluksiz hamda mahalliy taraqqiyot izlariga ega bo'lgan madaniy o'choqlardan biridir. Amir-Temir 1 g'ori materiallari esa o'rta paleolit davriga oid bo'lib, uning ochilishi ushbu davrda ibtidoiy odamlarning anchayin zich yashaganliklarini ko'rsatdi.

2.2 Angillak g'ori va O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tadqiqotlari

Angillak g'ori 2001 yilda R.H. Suleymanov tomonidan ochilgan. Makonni sistematik o'rganish ishlari 2002 yilda xalqaro O'zbekiston-Amerika talabalar ilmiy arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan boshlandi. Qazishma ishlarda talabalardan tashqari, O'zMU o'qituvchilari hamda Kolorado Universiteti antropologiya departamenti mutaxassislari, O'zR FA tarix va arxeologiya institutlari xodimlari ishtirok etishdi. Olingan natijalar qator ilmiy maqolalarda va yillik hisobotlarda o'z aksini topgan⁶².

Angillak makoni Yorma g'oridan 700–800 m balandroqda, Ayoqchisoyni shimoliy qirg'og'ida, Qashqadaryo viloyatining Kitob tumani hududida joylashgan. Uning absolyut balandligi soyni tubidan taxminan 250 m yuqorida, g'orning eni 10 m, chuqurligi 7 m, balandligi 6-7 m hamda kirish qismida kichik maydoncha mavjud. G'or boshpana va istiqomat qilish uchun juda qulay.

2002-2004 yillarda g'orning ichkarisidan ayrim yo'nilg'i bo'laklari topilgan edi va shu sababdan, bu yerda chuqurligi 1,5 m gacha yetadigan bir nechta shurflar qazildi. Qazishmalarning barchasida materikkacha va ba'zan undan ham quyiroqqacha yetkazildi.

Qazishmalarga ko'ra yodgorlikda uchta madaniy qatlam aniqlangan va ularning rangi yuqoridan pastga qarab biroz o'zgarib boradi. Angillak g'orining stratigrafik holati quyidagicha:

1. Eng yuqorida yupqa uy hayvonlarining chirigan qiy qatlami yotadi, uning qalinligi 5 sm gacha yetadi. Unda topilmalar uchramaydi.

⁶² Сулейманов Р.Х., Тойчиев Х.А., Ташкенбаев Н.Х., Джуракулов М.Дж., Холматов Н.У., Крахмаль К.А., Ибрагимов Р.З., Глантз М., Шраубер А.Х., Бургер О.Ф., Циммерман Х.П. Отчет по результатам полевых исследований совместной эколого-археологической экспедиции по изучению памятников каменного века. Ташкент, (май-июнь, 2001 г). Научный архив ИА АН РУз. Фонд 07. 01. №160. - С. 2 – 19; .

2. Yumshoq to'q-jigarrangli qumloq tuproqdan iborat va uning ba'zi joylarida kul, hamda ko'mir bilan bo'yalgan qismlar mavjud. Ushbu qatlam sharq tomondan g'orning kirish qismiga qarab egilgan. Bu qatlamning maksimal qalinligi 20 sm ga yetadi va unda tosh buyumlar hamda maydalangan hayvon suyaklari uchraydi.

3. Kulrangli, ko'mir va kul aralash yumshoq qatlam. Uning qalinligi 15-30 sm. Ushbu qatlamda tosh buyumlar hamda hayvon suyaklari bo'laklari ko'plab uchraydi.

4. Yana yumshoq to'q-jigarrangli qumoq qatlam, unda paleolit davri topilmalari mavjud. Ushbu quyi qatlamning qalinligi 15-25 sm.

5. Eng quyida qattiq va sof loy qatlam mavjud. Unda topilmalar uchramaydi. Ushbu loyli qatlamlar g'orning kirish qismiga egilgan holatda joylashadi. Geolog Ye.G.Fedorovning fikriga ko'ra, ushbu loy qatlamlar karstli suv zahiralari uchun xarakterli bo'lib, ular Angillak g'ori paydo bo'lgunga qadar vujudga kelgan. Qazishmalar 1,5 m chuqurlikkacha olib borilgan.

Angillak g'orining tosh industriyasi 500 tadan ziyodni tashkil qiladi va ularning katta qismi uchirindilar, siniqlar (oblomki) hamda parraxalardan (cheshuyki) iborat⁶³. To'plamning uchirindilari radial, yelpig'ichsimon va parallel ravishda chaqmoqlangan nukleuslardan yo'nilgan. Aksariyat hollarda ular ikkilamchi ishlov berilib qurollarga aylantirilgan.

Angillak g'ori industriyasi uchun yo'nilg'ilarni atayin sindirish yoki bo'laklash texnikasi xarakterlidir. Buning sabablari bir nechta. G'orga ishlov berish uchun keltirilgan xom-ashyoning sifati juda past bo'lgan va yo'nilg'ilarning katta qismi atipik holatda, bo'rtib turgan, hamda noqulay burchaklarini atayin sindirib, ikkilamchi ishlov berish ma'qul ko'rilgan.

⁶³ Сулейманов Р.Х., Глантз М., Пасилов Б.А., Ражабова Н., Паин Л., Адамс Дж., Ритзман Т. Отчет о полевых исследованиях совместной Узбекско – Американской археологической экспедиции в 2003 году. Раскопки грота Ангиллак. Ташкент, 2004. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 03.01. № 128. – С. 2 – 19.

Angillak makonida chaqmoqlash texnikasi. To'plamning nukleuslari ko'p emas. Ular juda mitti va atipik shakllidir. Bu yerdagi tosh qurollar esa o'rta paleolit davri uchun xarakterli (Suleymanov, 2003)⁶⁴. Bular turli xil retushlangan uchirindilar, ularning ayrimlarini yonlama qirg'ichlar ham deyish mumkin, retushlangan plastinalar, hamda paykonlardir.

Kolleksiyadagi nukleuslarning shakllariga xom-ashyo sifatining past darajadali sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Birinchidan, to'plamdagi o'zaklarning barchasi haddan tashqari ishlov berilgan va hajmi o'rtacha 2-5 sm gacha uzunlikka ega. Ikkinchidan, ulardan faqat 6 tasigina morfologik jihatdan aniqlanishi mumkin. O'zaklarga ishlov berishda kremen, chaqmoqtoshli oxaktosh va kvarsdan foydalanilgan. Qolgan 10 tayemplyar nukleuslarni ularning mayda bo'laklari sifatida klassifikasiyalash mumkin. Ularning aksariyati kvarsdan ishlangan.

Angillak nukleuslaridan uchta ortogonal xarakterda chaqmoqlangan bo'lib, ularning barchasi to'g'ri burchakli shaklga ega va ba'zan qayroqtoshli qobiq qoldiqlarini saqlab qolgan.

Uchta radial ravishda chaqmoqlangan nukleuslardan ikkitasi kvarsdan ishlangan va bittasi anchayin plastik jinsdan tayyorlangan. Ularning barchasi haddan tashqari ishlov berilgan va uzunliklari 4-2,5 sm oralig'ida. Ushbu nukleuslardan ikkitasining qirralarida qo'shimcha retushlash izlari bor bu esa ularning qirg'uvchi va yo'nuvchi qurollarga aylantirilganligidan dalolat beradi. Kichik, haddan tashqari ishlov berilgan nukleuslardan biri uzunchoq shaklga ega bo'lib, har ikkala uch qismlarida kesgichsimon yo'nishlar natijasida poliedrik kesgichga aylantirilgan.

Ammo, ko'p hollarda to'plamning o'zaklari kvarsdan ishlangan qoldiq nukleuslardir va ularning chaqmoqlanish prinsiplarini aniqlash qiyin. Ularning ish yuzasida oxirgi, ikki yoki uchta yo'nilg'i negativlarini ko'rish mumkin

⁶⁴ Ангиллак ғори индустриясининг санаси борасида мутахассислар ўртасида яқдиллик йўқ.

xolos. O'zaklarning asosiy qismi kvarsdan ishlanganligi sababi, ularning ish yuzasida negativlar rahlari tekis emas.

To'plamdagi nukleuslardan 4 tasi chaqmoqlanishning boshlang'ich holatida tashlab yuborilgan. Ular ayrim mayda yo'nilg'i negativlariga ega bo'lgan kvars bo'laklaridir⁶⁵. Ushbu o'zaklar ularni chaqmoqlashni davom ettirish imkoni bo'lmaganligi va hajmining kichikligi tufayli tashlab yuborilgan.

Angillak g'ori industriyasidagi nukleuslardan 6 tasi ishlanishning oxirgi bosqichlarida tashlab yuborilgan o'zaklarning siniqlaridan iborat. Ulardan ikkitasi shishasimon vulqonik jinslardan, bittasi chaqmoqtoshli slanesdan va qolganlari kvarsdan ishlangan.

Savol tug'iladiki, Angillaklik ustalar uzunligi 3-5 sm lik kichik hajmli nukleuslarni qanday qilib sindirishgan. Ularni qo'lda ushlagan holatda tosh ushatg'ich yordamida chaqmoqlashning iloji yo'q, negaki, ushatg'ichning og'irligi ushbu o'zaklarnikidan bir necha baravar og'ir bo'ladi.

Yodgorlikda nukleuslarni so'ngi paleolit davridagidek nukleus biron bir sandonga mahkamlanib vositachi orqali chaqmoqlash amalga oshirilgan, deyish uchun ham bizda asos yo'q. Angillak g'ori bumlari orasida nuqtasimon zarb maydonchalilari uchramaydi.

Taxmin qilish mumkinki, Angillakda nukleuslarni chaqmoqlash avvalo ularni biron bir yumshoqroq buyumga (yog'och yoki suyak) mahkamlangan va bir qo'l bilan ushlangan holatda, so'ngra ma'lum og'irlikdagi ushatg'ich yordamida amalga oshirilgan.

Ammo, bu hozircha g'oya bo'lib, uni to'liq asos bilan ta'kidlash uchun mikroskopik, hamda eksperimental tadqiqotlarni amalga ashirish talab etiladi.

Angillak g'ori tosh qurollari. Angillak g'ori tosh qurollari tipologiyasi O'rta Osiyodagi so'ngi paleolit davri yodgorliklariga xos buyumlardan: retushlangan

⁶⁵ Сулейманов Р.Х., Глантз М., Ибрагимов Р.З., Пасилов Б.А., Мурадова Д., Ражабова Н., Циммерман Х.П., Шраубер А.Х. Отчет по результатам полевых исследований совместной Узбекско-Американской археологической экспедиции в 2002 г. Ташкент, 2002.

plastinalar, asosan uzunchoq shaklli paykonlar, bir qismini qirg'ichlar deyish mumkin bo'lgan retushlangan uchirindilardan iborat. Ta'kidlanganidek, retushlangan plastina va uchirindilarning fragmentlari ko'plab uchraydi.

Retushlangan plastinalar-12 ta. To'plamda 12 tadan retushlangan atipik plastinalar seriyasi mavjud. Ularning dorsallaridagi negativ izlari xarakteri parallel ravishda. Biroq, xom-ashyo sifatining pastligi sababli ushbu plastinalar kalta, notekis va ko'pincha qirralari noto'g'ri ko'rinishlarga ega. Plastinalardan faqat ikkitasigina, sifatli chaqmoqtoshdan chaqmoqlangan va to'g'ri shakllidir. Ularning qirralaridagi retushlar esa, tiplari va intensivlik darajasiga ko'ra xar xilda. Ba'zi hollarda ularning retushlari yupqa, o'tkirlashtiruvchi, boshqa holatlarda tishsimon va ancha tik. Ayrim hollarda plastinalarni retushlash ventral tarafdin amalga oshirilgan.

Qirg'ichlar-3 ta. To'plamda uch dona parallel dorsalli uchirindilardan ishlangan qirg'ichlar mavjud. Ulardan ikkitasining keraksiz uchlari atayin kesilgan va ishlatish uchun qulay holatga keltirilgan.

Angillak industriyasida yelkasi parallel xarakterdagi uchirindilardan ishlangan qirg'ichlardan tashqari, yirik uchirindilar yoki kvars plitkalardan tayyorlanganlari ham uchraydi. Ularning hajmi 3-6 sm uzunlikdadir. Ushbu qirg'ichlardan uchtasi uchirindilardan tangachasimon retushlash yordamida ishlangan va to'rttasi kichik kvars plitkalardan qiya retushlash bilan tayyorlangan.

Tipologik jihatdan ular yonlama qirg'ichlar bo'lib, qirralari bo'rtib chiqqan. Ayrim hollarda ushbu qirg'ichlarning har ikkala qirralariga ham ishlov berilgan. Ba'zan ular uchburchaksimon bo'lib, psevdopaykonlarga o'xshab ketadi.

Atayin kesilgan yo'nilg'ilar-5 ta. Angillak industriyasida tosh buyumlarni atayin kesish an'anasining hukm surganligi haqida to'plamdagi besh dona dorsallari parallel xarakterdagi, retushlangan uchirindi va plastinalarning mavjudligi ham tasdiqlaydi. Ulardan biri plastinaning medial qismi bo'lsa,

qolganlari yo'nilg'ilarning proksimal qismlari bo'lib, ular zarb tepaliklarini (udarnyy bugorok) saqlab qolgan⁶⁶.

Fragmentlashtirilgan buyumlarning qolganlari retushlangan uchirindilar bo'laklaridan iborat (jami 24 tayemplyar). Ularning bir qismi ikki tomondan va ba'zan uchchala tomondan atayin sindirilgan. Shundan 6 tasi kvarsdan ishlangan retushlangan uchirindilar siniqlaridir. Ushbu kategoriyadagi qolgan buyumlar kvars plitkalardan ishlangan.

Paykonlar-8 ta. To'plamda 4 dona butun va kalta muste davriga xos paykonlar mavjud. Ularning barchasi kalta va uchburchaksimon uchirindilardan ishlangan⁶⁷. Ushbu paykonlardan biri ventral tarafdin yuqalashtirilgan va zarb maydoncha tomoni kesilgan. Shuningdek, kolleksiyada paykonlarning 4 ta uch qismlari siniqlari ham bor.

Ta'kidlash joizki, to'plamdagi paykonlar parallel, radial yoki yelpig'ichsimon yo'nishlar yordamida qo'lga kiritilgan. Ularning bo'yi enidan kamida ikki marta katta. Ushbu paykonlarning uchburchak shakldaligi ularning nolevallua texnikasi, ya'ni protoprizmatik, yelpig'ichsimon yoki radial gardishsimon nukleuslardan chaqmoqlab olinganligidan dalolat beradi. Paykonlarning uzun qirralari distal tomondan mayda retushlash yordamida ishlov berilgan va faqat bitta holatda, qirralari intensiv retushlangan.

Retushlangan uchirindilar-20 ta. Ushbu kichik hajmli, retushlangan uchirindilar chaqmoqtoshli slanes, plastik vulqon jinslari hamda mayda qumli qayroqtoshlardan ishlangan. Ularning uzunligi 1,7-3 sm oralig'ida. Chaqmoqtoshdan hamda qayroqtoshdan ishlangan uchirindilar kvarsdan ishlangan uchirindilarga ko'ra hajmi kichikroq ko'rinishga ega⁶⁸. Bu holat, Angillakda sifatli xom-ashyoning tanqisligi sezilarli darajada bo'lganligini

⁶⁶ Сулейманов Р.Х., Глантз М., Пасилов Б.А., Ражабова Н., Паин Л., Адамс Дж., Ритзман Т. Отчет о полевых исследованиях совместной Узбекско – Американской археологической экспедиции в 2003 году. Раскопки грота Ангиллак. Ташкент, 2004. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 03.01. № 128. – С. 2 – 19.

⁶⁷ Сулейманов Р.Х., Майкл Г. Грот Ангиллак на территории Кашкадарьинской области \ АО 2002 г Ташкент. 2003. – С. 17-23.

⁶⁸ Кўрсатилган адабиёт. – Б. 18.

ko'rsatadi va shuning uchun ham chaqmoqtoshli buyumlar haddan tashqari ishlov berilganligi bilan ajralib turadi. Ushbu uchirindilar ko'pincha nostandart ko'rinishlarga ega bo'lib, ularning qirralaridagi retushlari qalinligiga mos ravishda o'tkirlashtiruvchi, tangasimon va qiya retushlar bilan ishlangan⁶⁹.

O'yib-kertib ishlangan qurol-1 ta. Kolleksiyada ikkita o'yib-kertib ishlangan qurol mavjud bo'lib, u ham atayin kesilgan uzunchoq va massiv kvarsli uchirindidan yasalgan.

Angillak g'ori industriyasining o'ziga xos xususiyatlari. Angillakliklar xom-ashyo sifatining o'ta pastligiga qaramasdan iloji boricha uzunchoq plastinasimon yo'nilg'ilar chaqmoqlab olishga intilganlar, ya'ni O'rta Osiyoda muste davrida hukmron bo'lgan parallel chaqmoqlash an'analariga sodiq qolganlar.

Angillak g'ori industriyasining ikkinchi muhim xususiyati shundaki, unda nafaqat kichik hajmli retushlangan uchirindilar, balki fragmentasiyalashtirilgan uchirindilar, plastinalar hamda qurollardan ham foydalanilgan. Bunday buyumlar ko'pincha retushlangan qurollarning fragmentlari sifatida tasniflanadi. Angillak industriyasining asosiy qismi fragmentlashtirilgan tosh buyumlarni tashkil qiladi. To'plamdagi tosh qurollarning hajmi shunchalar kichikki, ularni ishlatish jarayonida sindirib qo'yishning iloji yo'q.

R.X. Suleymanov xulosasiga ko'ra, Angillak industriyasidagi tosh qurollar hajmining kichikligini ikki xil tushuntirish mumkin. Birinchidan, yodgorlikda sifatli xom-ashyoning tanqisligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, Angillakliklarning asosiy ovqat sifatida dasht toshbaqasini iste'mol qilishlaridandir. Negaki, toshbaqaning ustki qismi kosa bilan qoplangan bo'lib, uning go'shtini ajratib olishda kichik hajmli tosh qurollar yoki ularning fragmentlaridan foydalanish talab qilingan.

⁶⁹ Сулейманов Р.Х., Глантз М., Пасилов Б.А., Ражабова Н., Паин Л., Адамс Дж., Ритзман Т. Отчет о полевых исследованиях совместной Узбекско – Американской археологической экспедиции в 2003 году. Раскопки грота Ангиллак. Ташкент, 2004. Научный архив ИА АН РУз. Фонд 03.01. № 128. – С. 2 – 19.

Shuning uchun, chaqmoqlab olingan yo'nilg'ilar yirik bo'lgan taqdirda ham ularni atayin parchalashganlar. Ta'kidlanganidek, Angillakliklar ishlatgan past sifatli xom-ashyo asosan Oyoqchisoy daryosi etaklaridan yig'ib olingan qayroqtoshlar bo'lib, uni qadimgi odamlar petrografik tuzilishiga ko'ra tanlab olganlar. Suvda silliqlangan qayroqtoshlar hozirda ham Angillak g'ori yaqinidan oqib o'tadigan Oyoqchisoy etaklarida ko'plab uchraydi.

Angillak g'ori industriyasi uchun, O'rta Osiyoning boshqa muste davri yodgorliklarida bo'lgani singari, protoprizmatik, radial yoki yelpig'ichsimon chaqmoqlash texnikasi xarakterlidir. Bu industriyada ortogonal yoki sistemasiz chaqmoqlash texnikasi ham mavjud bo'lib, ular ikkinchi darajali rol o'ynagan.

O'rta Osiyoning boshqa muste davri texnokomplekslarida bo'lgani kabi, Angillakda ham retushlash biroz o'tkirlashtiruvchi yoki tishsimonroq xarakterga ega bo'lib, bunday tipdagi retushlar yordamida Angillakliklar plastinalar, uchirindilar, qirg'ichlar va paykonlarga ishlov berganlar. To'plamda qiya, chuqur va intensiv retushlash kam uchraydi.

Angillak g'ori industriyasining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uchirindilar, plastinalar va tayyor tosh qurollarni ataylab fragmentlashtirishning keng qo'llanilganligidir. G'ordan 2003 yilda yig'ib olingan tosh buyumlarning 33 tasi atayin sindirilgan⁷⁰. Bularga retushlangan plastinalar, uchirindilar, qirg'ichlar va paykonlarni kiritish mumkin. Tosh buyumlarni ataylab fragmentasiyalashning bunday ko'p sonliligi O'rta Osiyoning paleolit davriga oid boshqa bironta yodgorliklarida ma'lum emas⁷¹.

Shunday qilib, o'ziga xos va O'rta Osiyoning boshqa yodgorliklari texnokomplekslaridan ajralib turadigan Angillak industriyasi retushlangan

⁷⁰ Сулейманов Р.Х., Гланц М. Раскопки грота Ангиллак // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар - 2003 йил. №4. Тошкент, 2004. –Б. 177-179; .

⁷¹ Сулейманов Р.Х., Гланц М., Пасилов Б., Ражабова Н., Паин Л., Адамс Дж., Ритзман Т. Отчет о полевых исследованиях совместной Узбекско – Американской археологической экспедиции в 2003 году. Раскопки грота Ангиллак. Ташкент, Научный архив ИА АН РУз. Фонд 03.01. № 128. С. 2 – 19; Сулейманов Р.Х., Гланц М. Грот Ангиллак в Китабском районе Кашкадарьинской области // ОНУ. №3. Ташкент, 2003. – С. 12.

plastinalar, paykonlar hamda bir qismini qirg'ichlar deya tasniflash mumkin bo'lgan retushlangan uchirindilardan tarkib topgan. Ta'kidlangandek, to'plamda fragmentlashtirilgan retushlangan uchirindi va plastinalar ko'plab uchraydi. Retushlangan plastinalar seriyasi alohida ajralib turadi (12 ta.).

Angillak g'ori industriyasining madaniy-davriy talqini. Angillak g'ori industriyasining xom-ashyosi tarkibi turlicha bo'lib, ammo, ularning sifati juda past. G'orda kvars, kvarsli qayroqtosh, rogovik, realitlar, chaqmoqtoshli ohaktoshlar hamda ayrim hollarda chaqmoqtoshdan foydalanilgan. Eng ko'p uchraydigan tosh jinsi oq rangli kvars bo'lib, u kichik hajmli qayroqtoshlar shaklida Oyoqchisoyda ko'plab topiladi.

Angillak g'ori industriyasining prinsipial ahamiyati, uning muste davri chaqmoqlash texnikasi va tosh qurollari tipologiyasi an'analarini saqlab qolganligidadir.

Angillak g'ori industriyasida makon atrofi hududlarida mos chaqmoqtoshli jinslarning uchramasligi sababli plastinalar chaqmoqlash texnikasi degradasiyaga uchragan. Unda kvarsdan, vulqoniy va boshqa anizotrop jinslardan qo'pol buyumlar yasalgan. Chaqmoqlash texnikasida radial-gardishsimon va yelpig'ichsimon nukleuslarga ega hamda ko'p hollarda tartibsiz sindirilgan buyumlar uchraydi. To'plamning nukleuslari haddan tashqari ishlov berilgan mitti ko'rinishlarga ega.

Ammo, parallel yoki konvergent yelkali uzunchoq yo'nilg'ilarning mavjudligi Angillakda an'anaviy plastinasimon chaqmoqlash texnikasi hukm surganligini ko'rsatadi. Ba'zan, tanlab olingan qayroqtoshning hajmi taqozo qilsa, bir yoki ikki zarb maydonli parallel chaqmoqlash texnikasi to'liq amalga oshirilgan nukleuslar ham uchraydi.

Angillakning tosh qurollariga kelsak, ular to'liq mustega xos ko'rinishga ega⁷². Angillak industriyasidagi kulrangli maydaqumli qayroqtoshdan ishlangan, yagona uchlari atayin kesilgan yirik plastina Obiraxmat madaniyatidagi, masalan, Qo'tirbuloqdagi mitti tosh iskanalar hamda qirg'ichlarni eslatadi. Biroq, Angillakdagi nusxa lateral yoki ventral tomondan aniq qilib yo'nilmagan. Shu yerda aytish mumkinki, bu Angillakdagi xom-ashyoning xususiyatlaridan kelib chiqadigan xususiyatdir. To'plamda, hatto, kam sonli chaqmoqtoshli jinslarga ishlov berilayotganda ham boshqa jinslardan yasalgani kabi bir xildagi tosh qurollar ishlab chiqarilgan yoki bir xilda retush berilgan. Demak, so'ngi paleolitga xos qurollar yasash mumkin bo'lgan xom-ashyodan ham Angillakliklar an'anaviy arxaik stereotiplar ishlab chiqarganlar.

Qo'tirbuloqning 4-qatlami uchun uran uslubi yordamida Ovro'pada so'ngi paleolitning boshlanish davriga oid 32900 yillik sana olindi. Ammo, Qo'tirbuloqning industriyasi obiraxmat g'orining 80-90 ming yilliklar bilan sanalangan qatlamlari tosh buyumlari bilan juda yaqin analogiyalarga ega. Demak, Qo'tirbuloqning industriyasi Obiraxmat g'orining o'ziga o'xshash muste davriga oid plastinasimon to'plamidan ikki marta yoshroq va so'ngi paleolit davriga oidmi?. Ammo, bu yerda shuni ham hisobga olish joizki, Qo'tirbuloq madaniy qatlamlarining buloq bo'yida joylashganligi sababli, ming yilliklar davomida suv bilan yuvib turilgan, suyaklar minerallashgan (sanalash uchun aynan suyaklardan na'munalar olingan).

Angillak g'orining radiokarbon sanasi haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin. Uning paleolit davriga oid madaniy qatlamlari o'rta asrlar va hozirgi zamon uy hayvonlari tezaklari bilan qoplangan. Har yili yomg'irlar mavsumida g'orning yuqori qatlamlari suv yordamida eriydi va paleolit davri qatlamlariga

⁷² Сулейманов Р.Х., Глантз М., Ибрагимов Р.З., Пасилов Б.А., Мурадова Д., Ражабова Н., Циммерман Х.П., Шраубер А.Х. Отчет по результатам полевых исследований совместной Узбекско-Американской археологической экспедиции в 2002 г. Ташкент, 2002..

sizib o'tadi. G'orda o'sadigan o'tlarning tomirlari ham shunday xususiyatga ega. Bundan tashqari, g'orning yumshoq qatlamlari ko'pincha yumronqoziqlar tomonidan o'yib tashlangan. Bularning barchasi paleolit davri qatlamlaridagi ko'mir qoldiqlarining ifloslanishiga olib keladi. Natijada, Angillak g'orining paleolit davriga oid qatlamlaridan olingan ko'mir qoldiqlari na'munalaridan olingan radiokarbon sanalarga ishonish qiyin.

Shunday qilib, biz O'rta Osiyoning paleolit davri bo'yicha yangi ma'lumotlarga va yangi sanalarga egamiz, biroq, ular hali o'zining davriy va madaniy xosliklari borasidagi yechimini to'liq topganicha yo'q.

Angillak g'orining materiallari texnik-tipologik jihatdan Zarafshon vohasidagi Qo'tirbuloq hamda Omon-Qo'ton makonlari materiallariga o'xshashdir. Ammo, ulardan bu industriya o'zining amorfligi va nukleuslari, yo'nilg'ilari, hamda qurollar hajmining kichikligi bilan ajralib turadi. Angillakliklar sifatli hom-ashyoning tanqis sharoitlarida yashaganlar.

Angillak g'ori qatlamlaridan olingan radiokarbon sanalash natijalari (27300-42000 yillar) javoblardan ko'ra ko'proq savollarning kelib chiqishiga sababchi bo'ldi. Negaki, Angillakning materiallari so'ngi paleolit davrining o'rtalariga xos muste davri industriyasiga ega?

Angillakning texnokompleksi Obiraxmat madaniyati industriyalariga o'xshashdir, garchi, u o'zining kichik hajmdaligi va amorfligi bilan ajralib tursada. Yodgorlikning sanasi masalasiga esa hali aniqliklar kiritilishi lozim. Ishlatilgan xom-ashyo sifatining pastligiga qaramasdan Angillakliklar uzunchoq plastinasimon yo'nilg'ilar chaqmoqlab olishga harakat qilishgan. Angillak g'ori industriyasi hajmining kichikligi ikkita sababga ko'ra: birinchidan, yaxshi sifatli xom-ashyoning tanqisligi, ikkinchidan, asosan mayda tosh qurollarni qo'llashni talab qiladigan toshbaqalarni iste'mol qilish oqibatida sodir bo'lgan.

Ta'kidlanganidek, Angillak g'ori qatlamlaridan 42000 – 27000 yillar bilan belgilangan radiokarbon sanalar olingan. Yodgorlikni bevosita tadqiq qilgan

R.H. Suleymanov uning quyi sanasini qabul qiladi. Ammo, bu borada keyingi yillarda yana boshqa bir fikr paydo bo'ldi⁷³. O'zbekiston paleoliti tadqiqotchilaridan Sayfullayev B.Q., Xushvaqov N.O. va Qurbonboyev I. ushbu radiokarbon sananing yuqori sanasini (27 000 yil) qabul qildilar va buning uchun ishonchli dalillar keltiradilar. Masalan, Angillak industriyasidagi ikki dona qiya retushlab o'tmaslashtirilgan plastinkalar hamma joyda uzog'i bilan 28000 yillar burun paydo bo'ladi va ular gravetti davriga xosdir. Bundan tashqari, tadqiqotchilarning fikricha, Angillakning industriyasidagi paykonlar seriyalari ancha uzunchoq va yupqa ko'rinishga ega bo'lib, shu sababli ular muste davriga xos emas⁷⁴.

Biroq, radiokarbon uslublar asosida olingan natijalarga ko'ra, 27 000 yil bilan belgilangan probalar Angillak g'orining aralash yuqori qatlamidan olinganligi hamda yodgorlikning buzilmagan quyi qatlamlarining sanasi 42 000 yillarga oidligi isbotlandi. Bundan tashqari, G'arbiy Yevropaning paleolitga oid andozalarini Osiyoga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish yaramaydi.

Shunday qilib, O'zbekiston-Rossiya hamda O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspeditsiyalari yurtimizning janubiy hududlaridan Teshik-tosh 2, Amir-Temir 1 va Angillak kabi paleolit davriga oid g'or manzilgohlarni topib o'rgandilar. Ushbu tadqiqotlar O'zbekistonning eng qadimgi tarixi bo'yicha muhim ma'lumotlarni berdi va qadimgi tosh davri xaritasini yanada boyitdi. Shu paytgacha Janubiy O'zbekiston hududlaridan so'ngi paleolit davriga oid bironta ham topilma mavjud emas edi. Ushbu xalqaro ekspeditsiyalar tadqiqotlari natijalari yurtimizning janubiy hududlarida ham so'ngi paleolit davridan

⁷³ Сайфуллаев Б.К., Хушваков Н.О., Курбонбаев И., О позднем палеолите Узбекистана// ЎММТ, №35. Тошкент, 2007. – Б. 12 – 19.

⁷⁴ Сайфуллаев Б.К., Хушваков Н.О., Курбонбаев И., О позднем палеолите Узбекистана// ЎММТ, №35. Тошкент, 2007. – Б. 12 – 19.

zamonaviy odamlarning ilk formalari istiqomat qilishgani va buning uchun barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lganligini ko'rsatdi.

Xulosa

O'zbekiston hududlaridagi paleolit davri yodgorliklari o'zining turli-tumanligi va o'ziga xosligi bilan uzoq vaqt mobaynida xorijlik mutaxassislarning diqqatini jalb qilib kelgan. Biroq, ularning yurtimizga kelib, mahalliy mutaxassislar bilan ilmiy xamkorlik qilishlari uchun faqat mustaqillikdan keyingina imkoniyat tug'ildi. Vatanimiz mustaqillikka erishgan yillardayoq Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov tarixni o'rganishni jaxon standartlari darajasiga ko'tarish masalasini dolzarb qilib qo'ydi. Bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar orasida eng sermaxsuli bu dunyoning fani va texnologiyalari ilg'or maktablari bilan xalqaro teng hamkorlikni yo'lga qo'yish edi. Negaki, paleolit davri tadqiqotlari multidissiplinar soha bo'lib, uni o'rganish uchun arxeologlardan tashqari, paleontologlar, paleogeologlar, minerologlar, paleoantropologlar, paleozoologlar, paleobotaniklar va h.k. mutaxassislarning hamkorligi zarur edi. Hozirda yurtimizdagi ilmiy muassasalarda bunday mutaxassislarning barchasi ham yetarli emas. Shu munosabat bilan mustaqillikning dastlabki 20 yili mobaynida O'zbekistonning paleolit davri yodgorliklarini o'rganishga Rossiya, Polsha, Belgiya, AQSh, Fransiya kabi davlatlarning mutaxassislari jalb qilindi va yurtimizning paleolitshunosligida bir qator yangiliklar qilindi. Shulardan eng asosiylariga to'xtalib o'tamiz.

O'zbekiston-Polsha xalqaro qo'shma ekspedisiyasi Zarafshon vohasidagi paleolit davriga oid Qo'tirbuloq hamda Omon-Qo'ton yodgorliklarida tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada, Qo'tirbuloq manzilgohining stratigrafik xolatiga aniqliklar kiritildi. Yodgorlik qatlamlarining tabiiy va antropogen ta'sirlar tufayli aralashib ketganligi aniqlandi. Birinchi marotaba, Qo'tirbuloq tosh industriyasida asosan bazalt toshlar ishlatilganligi ma'lum qilindi. Ushbu ilmiy tadqiqotlarning ahamiyatli jihatlaridan yana biri shundaki, jahon paleolitshunosligi tipologiyasi nomenklaturasiga mutloqo yangi "qo'tirbuloq

tipidagi paykon” termini kiritildi va uning O‘zbekiston hududlarida aniqlanishi quvonarli xoldir. Endilikda ushbu termin yoki tip nomi jahonning barcha lug’atlari qatoridan joy olishi tabiiy.

O‘zbekiston-Polsha xalqaro qo’shma ekspeditsiyasining Omon-Qo‘ton yodgorligida olib borgan kompleks tadqiqotlari natijasida ushbu g‘or paydo bo‘lishining ikkita generasion davrlarga oidligi aniqlandi. Shuningdek, hozirgacha to‘liq qazib bitkazilgan deb hisoblanib kelinayotgan yodgorlikning ayrim maydonlari saqlanib qolingani va ularda tadqiqotlar davom ettirilishi mumkinligi aniqlandi. Bu juda muhim ma’lumot hisoblanadi, negaki, zamonlar o‘tishi bilan tadqiqot uslublari o‘zgarib, taraqqiy topadi ya’ni yangi usullar paydo bo‘ladi va g‘orni yangidan o‘rganish, natijada yangi ma’lumotlarni qo‘lga kiritish imkoniyatlari paydo bo‘ladi.

O‘zbekistonning eng qadimgi o‘tmishini o‘rganish hamisha dunyo arxeologlarining diqqatini tortib kelgan. Negaki, ushbu region butun tarix davomida “sivilizasiyalar chorrahasi” bo‘lib kelgan. O‘zbekistonning Sharq bilan G‘arbni bog‘lovchi Buyuk Ipak Yo‘lida joylashganligi, albatta antik va o‘rta asrlarda barcha jabhalarda keng namoyon bo‘ladi. Ammo, bundan ancha qadimgi davrlarda ham O‘zbekiston o‘zining geografik o‘rniga ko‘ra turli xil qabilalar hamda elatlarning Yevrosiyo bo‘ylab migrasiyasi yo‘nalishlari ustida joylashganligi ma’lum.

O‘zbekiston-Rossiya xalqaro qo’shma ekspeditsiyasi qo‘lga kiritgan yangiliklar qatoriga Toshkent vohasidagi Obiraxmat g‘oridan qazilma odamlar suyak qoldiqlarining topilishi, To‘daxotin 1 va 2 yodgorliklarining ochilishi hamda Ohangaron vodiysidagi Ko‘lbuloq va Qizilolma yodgorliklarida amalga oshirilgan tadqiqotlarni kiritish mumkin.

2003 yilda O‘zbekiston-Rossiya xalqaro qo’shma ekspeditsiyasi tomonidan Obiraxmat g‘orining 16-madaniy qatlamidan 10 yoshgacha bo‘lgan qazilma odam qoldiqlarining topilishi fan olamida katta shov-shuvga sazovor bo‘ldi.

Ushbu paleoantropologik topilmalar neandertallarning hamda zamonaviy tipdagi odamlarning omuxta jismoniy tipi ekanligi aniqlandi⁷⁵. Materiallarning bunday xarakteri zamonaviy odamlarning paydo bo'lishi va taraqqiy qilishi haqidagi hozirgacha ma'lum bo'lgan tasavvurlarni keskin o'zgarishiga olib keldi. Ma'lumki, shu paytgacha neandertallar gominidlar taraqqiyotida boshi berk ko'chaga kirib qolgan va bundan 25 ming yillar muqaddam yer yuzidan izziz yo'qolib ketgan, degan qarashlar fanda hukmron edi. Bundan tashqari, neandertallar zamonaviy odamlardan genetik jihatdan farq qilib, ularning aralashuvi kam ehtimolli hisoblanib kelinar edi. Obiraxmatdan olingan paleoantropologik topilmalar esa buning aksini, ya'ni neandertallar bilan ilk zamonaviy tipdagi odamlar genetik jihatdan aralashib ketganligini va neandertallar xomo sapiyens sapiyenslarning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaganliklarini ko'rsatdi.

Fanda neandertallarning yo'qolib ketishi haqida qator farazlar mavjud bo'lib, ulardan biri neandertallar zamonaviy odamlar bilan chatishib, genetik jihatdan so'rilib ketishgan, degan qarash edi. Obiraxmat odami topilmalari talqini hozirgacha kam ehtimolli hisoblanib kelayotgan ana shu farazni tasdiqladi.

Hozirgi kunda zamonaviy tipdagi odamning paydo bo'lishi va tarqalishi, uning o'tmishdagi populyasiyalarga bog'liqligi hamda tosh davri odamlari moddiy madaniyatidagi o'zgarishlari kabi dunyoviy ahamiyatga molik dolzarb muammolarning yechimini topishda O'zbekiston hududlari asosiy rol

⁷⁵ Исламов У. Сенсационные археологические находки в Узбекистане // Ўзбекистон тарихи №3. Тошкент, 2004. – Б. 86-87; Гланц М., Виола Б., Чикишева Т. Новые останки гоминидов из Узбекистана (грот Оби-Рахмат) // Грот Оби-Рахмат. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. – С. 77-92; Виола Б., Зайдлер Х., Дитер цур Нэдден. Изучение верхних клаев пирамид височных костей OR-1 с помощью компьютерной томографии // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. – С. 100-104; Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Анойкин А.А., Чикишева Т.А., Вринн П., Милютин К.И., Колобова К.А. Анализ каменной индустрии и антропологических находок из слоя 16 грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – С. 63-73; Деревянко А.П. Эволюция человека: откуда мы и кто мы? Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. – С. 6-25; Кривошапкин А.И. Обирахматский человек: загадка эволюции // Наука и жизнь Узбекистана. Ташкент, 2008. №3-4-5. – С. 26-30.

o'ynamoqda. Ovroptadan tashqaridagi paleolit davrini o'rganish ishlarining intensivlashuvi oqibatida keyingi yillarda ibtidoiy davr arxeologiyasida hukmron bo'lgan moddiy madaniyatlarning taraqqiy qilishi antropologik tiplarning o'zgarishlari bilan bog'liq degan sxema o'zining universalligini yo'qotdi. Yangi ma'lumotlar avvalgi konsepsiyalarga sezilarli o'zgartirishlar kiritishni talab qilmoqda. Agar ilgari uzoq vaqt mobaynida zamonaviy odamning paydo bo'lishi o'rta paleolitdan so'ngi paleolitga o'tish bilan birga sodir bo'ladigan voqea deb qaralgan bo'lsa, hozirgi materiallar bir tomondan, zamonaviy odamlarning ham va ikkinchi tomondan, so'ngi paleolit davri madaniyati elementlarining ham paydo bo'lishini ancha qadimiy ekanligini ko'rsatmoqda.

Shunday qilib, Yevrosiyo hududlarida o'rta paleolitdan so'ngi paleolitga o'tish jarayonlari katta madaniy o'zgarishlar hamohangligida sodir bo'ladi va so'ngi tadqiqotlarda muomilaga "zamonaviy atvorli kompleks" ("sovremenniy povedencheskiy kompleks") termini kiritildi⁷⁶.

Ushbu tushuncha mavsumiy-oriyentirlashgan va maqsadli-planlashtirilgan ovchilik faoliyatini (o'rta paleolitda ko'proq o'lgan hayvonlarni ovlashdan farqli o'laroq), noqulay iqlim sharoitli hududlarga o'rnamashish (baland tog'li, cho'l hamda tundrali landshaftlar); turli xil populyasiyalar bilan ayirboshlashning kengayishi; toshdan boshqa mahsulotlardan qurollarni sistematik ishlab chiqarish; iqtisodiy jihatdan ancha maqbul plastinali texnologiyalarning ustunligi; standartizatsiya hamda funksional spetsializatsiya bilan bog'liq artefaktlar repertuarining kengayishi; yashash joylarining strukturaviy taqsimlanishining paydo bo'lishi (shu jumladan, makonning ichkarisida funksional zonalarining ajratilishi va o'choqlar konstruksiyasining murakkablashuvi); aftidan, ancha murakkab sosial strukturalarning paydo

⁷⁶ Исламов У.И., Кривошапкин А.И. Индустрия грота Оби-Рахмат (Узбекистан) в контексте появления современного поведенческого комплекса на территории Центральной Азии // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2006-2007 йиллар. №6.- Тошкент, 2009. – С. 131-135.

bo'lishi bilan bog'liq guruhlar mobilligining ortishi; simvolik va ritual faollikning keng ko'lamda paydo bo'lishi kabilarni o'zida qamrab oladi.

A.P. Okladnikov tomonidan 1938 yilda Teshik-tosh g'oridan mashhur neandertal bolaning qabri topilgandan keyin, Obiraxmat odamining topilishi O'rta Osiyo hududlarida qadimgi tosh davri aholisining jismoniy ko'rinishini tiklash imkonini beradigan birinchi antropologik topilmadir⁷⁷. Amaliy jihatdan birinchi marta o'tish davri industriyasi odamning konkret jismoniy tipi bilan birgalikda topildi. Hozirda dunyoda bunday topilmalar deyarli uchramaydi.

Dunyo olimlarining hamkorligi tufayli (O'zbekiston, Rossiya, AQSh, Avstriya) olamshumul natijalarga erishildi. Obiraxmat odami neandertallar bilan zamonaviy tipdagi odamlarning omuxta ko'rinishini namoyon qildi⁷⁸. Uning ko'pgina parametrlari hozirda ma'lum bo'lgan paleoantropologik materiallar orasida o'xshashi yo'q. Bunday aralashuv va spesifik belgilarning paydo bo'lishini hozirda tushuntirish qiyin. Yoki, zamonaviy odamning multiregional paydo bo'lishini isbotlovchi yangi jismoniy tipning ilk vakili topildi yoki, neandertallar bilan zamonaviy odamlarning gibridlashib ketganligi isbotlandi (yaqin kunlarga bunday metislashuvning imkoni yo'q deb hisoblanardi)⁷⁹.

Obiraxmat odamining hamda Obiraxmat madaniyati yodgorliklari materiallarining ham noyoblighi va muhim tarixiy ahamiyatga egalighi, Markaziy Osiyoda tosh davri muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya chaqirishni talab qildi. Ushbu anjuman 2004 yil, 9-15 avgustda O'zbekistonda bo'lib o'tdi (Tashkent sh. - Brichmulla qishlog'i – Samarkand sh). Konferensiya moliyalashtirish obro'li xalqaro ilmiy fond Wenner-Gren tomonidan amalga

⁷⁷ Деревянко А., Исламов У., Кривошапкин А. Предварительные итоги работы узбекско-российской археологической экспедиции (1998-2008) // *Ўзбекистон тарихи* №3. Тошкент, 2008. – Б. 3-8.

⁷⁸ Гланц М., Виола Б., Чикишева Т. Новые останки гоминидов из Узбекистана (грот Оби-Рахмат) // Грот Оби-Рахмат. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. – С. 77-92; Виола Б., Зайдлер Х., Дитер цур Нэдден. Изучение верхних клаев пирамид височных костей OR-1 с помощью компьютерной томографии // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. – С. 100-104.

⁷⁹ Деревянко А.П. Эволюция человека: откуда мы и кто мы? Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. – С. 6-25; Кривошапкин А.И. Обирахматский человек: загадка эволюции // Наука и жизнь Узбекистана. Ташкент, 2008. №3-4-5. – С. 26-30.

oshirildi. Anjuman ishida 10 dan ortiq davlatlardan kelgan mashhur olimlar ishtirok etishdi (O'zbekiston, Rossiya, Tojikiston, AQSh, Avstriya, Farangiston, Olmoniya, Chexiya, Belgiya, Ispaniya, Shvesiya, Lyuksemburg, Yaponiya)⁸⁰. Yig'ilishning boshlanishiga qadar maqolalar to'plami chop qilinib, unda Obiraxmat madaniyatini kompleks o'rganish bo'yicha ma'lum bo'lgan barcha ma'lumotlar mujassam qilindi. Yuqori professional darajada o'tkazilgan ushbu konferensiyada O'zbekistonning paleolit davri o'tmishi haqidagi eng so'ngi ma'lumotlar bilan tanishtirildi va u dunyoning turli burchaklarida sodir bo'layotgan fan yangiliklari bilan bog'liq holda talqin qilindi.

Obiraxmatdagi tadqiqotlardan tashqari, O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan O'zbekistonning boshqa qator yodgorliklarida dala qidiruv ishlari olib borildi. Jumladan, Qo'tirbuloqning (Samarqand) stratigrafik holatini aniqlashtirish, Boysuntog'da (Surxondaryo) qidiruv ishlarini olib borish ishlari amalga oshirildi⁸¹, shuningdek, Pskem va Ohangaron tumanlarida ham qidiruv ishlari olib borildi. Ekspeditsiya davomida uning tarkibi tom ma'noda internacional xarakter kasb etdi. Hozirda ushbu projektning bajarilishida dunyoning turli mamlakatlaridan turli soha mutaxassisleri ishtirok etmoqda.

Shunday qilib, Obiraxmat odami topilmalari dunyo fanida hukm surib kelayotgan neandertallar va zamonaviy odamlarning paydo bo'lishi va taraqqiy qilishi haqidagi mavjud qarashlarni qayta ko'rib chiqilishini taqozo etadi.

⁸⁰ Исламов У., Кривошапкин А. Международная конференция "Археология верхнего плейстоцена Центральной Азии и появление раннего верхнего палеолита"(9-15 августа 2004 г., Ташкент-Самарканд) // Ўзбекистон тарихи №1. Тошкент, 2005. – С. 77-81.

⁸¹ Деревянко А.П., Аношкин А.А., Борисов М.А., Сайфуллаев Б.К. Новые данные о стоянке Кутурбулак (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. – Т.8. – С. 56-63; Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Сайфуллаев Б.К. Разведочные исследования среднеазиатского палеолитического отряда в горном массиве Байсун-Тау // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. – С. 68-70; Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Аношкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 101-105.

O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan Toshkent vohasining Chirchiq daryosi terassalaridan To'daxotin 1 va 2 yodgorliklarining topilishi ham katta ahamiyat kasb etdi. Ushbu yodgorliklar so'ngi paleolit davrining oxirlariga oid bo'lib, ularning industriyasida mezolit davri uchun xos bo'lgan mikrolit qurollarning mavjudligi nafaqat O'zbekistonda, balki butun Markaziy Osiyoda mezolit davri madaniyatlarining genezisi masalalariga aniqliklar kiritish imkonini beradi. Bundan tashqari, ushbu topilmalar yurtimizda paleolit hamda mezolit davri madaniyatlari avtohton taraqqiy qilganligini va mezolit davrining innovatsiyalari so'ngi paleolit davrining oxirlarida paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

O'zbekiston-Rossiya-Belgiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasining Ohangaron vodiysida olib borgan ilmiy tadqiqotlari natijalari ham diqqatga sazovordir. Bu yerdagi Ko'lbuloq yodgorligida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida birinchi marta aniq fanlar yordamida yodgorlik yuqori qatlamlarining sanasi aniqlandi va u so'ngi paleolitning ikkinchi yarmiga xosligi ma'lum qilindi. Bundan tashqari, Ko'lbuloqning o'rta paleolit davriga oid qatlamlari Obiraxmat madaniyati texnokomplekslariga o'xshashligi aniqlandi. Ko'lbuloqdan 1km shimoli-sharqda joylashgan Qizilolma ustaxonasida olib borilgan tadqiqotlar, uning so'ngi paleolit davriga oidligini ko'rsatdi.

Shuningdek, O'zbekiston-Rossiya-Belgiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tomonidan birinchi marotaba Toshkent vohasi so'ngi paleolit davri yodgorliklarining xronologik shkalasi ishlab chiqildi. Unga ko'ra, vohadagi so'ngi paleolit davriga oid eng qadimgi yodgorlik Obiraxmat bo'lib, undan keyingi bosqichga Qizilolma hamda Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari joylashtirildi. So'ngi paleolitning finaliga oid yodgorliklar qatoriga To'daxotin makonlari kiritildi. Bundan tashqari, ushbu yodgorliklar yagona taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan bir madaniyatning turli taraqqiyot bosqichlariga xos yodgorliklar ekanligi ma'lum qilindi.

O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasining Qo'tirbuloqda olib borgan tadqiqotlari sal avvalroq bu yerda ishlagan O'zbekiston-Polsha xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi tadqiqotlarini yana bir bor tasdiqladi.

O'zbekiston-Rossiya xalqaro qo'shma ekspeditsiyasi Janubiy O'zbekistonning Boysun tog'larida katta ilmiy ishlarni amalga oshirdi va qator yangiliklar qildi. Teshik-tosh 2 g'or makonining ochilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi buning yorqin misoli bo'la oladi. Tadqiqotlar natijasida bu yerda paleolit davrida mavsumiy xarakterdagi qarorgoh bo'lganligi aniqlandi. Shuningdek, yodgorlik yuqori qatlamlarining materiallari so'ngi paleolit davriga oid industriyaga ega ekanligi ma'lum qilindi. Bu Boysun tog'laridan topilgan so'ngi paleolit davriga oid dastlabki ilmiy ma'lumotlar edi. Jumladan, xalqaro ekspeditsiya Amir-Temir va Teshik-tosh atrofidagi boshqa g'orlarda tadqiqot ishlarini olib bordi, hamda A.P. Okladnikov nashr ettirishga ulgurmay qolgan ishlar yakuniga yetkazildi⁸².

Zarafshon vohasining paleolit davriga oid asosiy yodgorligi hisoblanadigan Samarqand makoni materiallari anchayin yaxshi o'rganilganligiga qaramasdan hamon mutaxassislar diqqatini jalb qilib kelmoqda. M.J. Jo'raqulov va Rossiyalik olim G.F. Korobkovalarning ushbu materiallar ustidan olib borgan tasologik tadqiqotlari tahsinga sazovordir⁸³. Ushbu izlanishlar natijasida Samarqand makonida bir qarashdan oddiydek ko'ringan, primitiv xo'jalik o'rnida chuqur minerologik hamda iqtisodiy bilimlarga asoslangan murakkab va ixtisoslashgan ekonomika hukm surganligi aniqlangan.

⁸² Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Сайфуллаев Б.К. Разведочные исследования среднеазиатского палеолитического отряда в горном массиве Байсун-Тау // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 68-70; Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Аноikin А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. - Т. IX, ч. I. - С. 101-105.

⁸³ Коробкова Г.Ф., Джуракулов М.Д. Самаркандская палеолитическая стоянка как эталон верхнего палеолита Средней Азии: (специфика техники расщепления и хозяйственно-производственной деятельности) // Stratum plus. - Кишинёв: 2000. - Вып. 1. - С. 385-462.

G.F. Korobkovaning tadqiqotlari Samarqand makoni materiallari asosida O'zbekiston paleolitshunosligida ilk marotaba formal-tipologik uslub bilan trassalogik uslublarni bir-biri bilan uyg'unlashtirib, qalimgi tosh davri industriyalaridan maksimal informasiyalar olish mumkinligini isbotlab berdi.

O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspedisiyasi ham yirik kashfiyotlarni amalga oshirdi. Ulardan eng ahamiyatlisi Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani hududlaridan Angillak g'or makonining topilishi va o'rganilishi bo'ldi. Yodgorlik madaniy qatlamlaridan olingan arxeologik materiallar mualliflar tomonidan o'rta paleolit davrining oxirlari bilan sanalandi. Biroq, Bunday sanalash uchun yetarli asoslar yo'q. Negaki, Angillak industriyasi to'plamidagi qiya kesilgan tosh pichoqlar o'zining ishlanish texnikasiga ko'ra so'ngi paleolit davrining gravetti davriga xosdir. Bundan tashqari, to'plamdagi paykonlar seriyasining asosiy qismi uzunchoq yoki so'ngi paleolit davriga xosligi va umuman, Angillak tosh buyumlarining maydaligi (uning o'ziga xosliklaridan biri) ham yodgorlikni so'ngi paleolit davri bilan sanalash imkonini beradi. Angillakning madaniy qatlamlaridan olingan radiokarbon tahlillar 42-27 ming yillar bilan belgilandi. Fikrimizcha, ushbu natijalarning yuqori sanasi haqiqatga yaqinroqdir.

Bundan tashqari, O'zbekiston-Amerika xalqaro qo'shma ekspedisiyasi Oxangaron, Zarafshon vohalaridan hamda Janubiy O'zbekiston hududlaridan ayrim yangi yodgorliklar va arxeologik materiallarni qo'lga kiritdi (Angren, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Omon-Qo'ton va h.k.) va ushbu topilmalar ham yurtimizning paleolit davri tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Shunday qilib, O'zbekistonda paleolit davrini o'rganish ishlari mustaqillikdan keyingi o'tgan 20 yil mobaynida yangi bosqichga ko'tarildi. Mustaqillik yaratib bergan xalqaro hamkor ekspedisiyalarning yurtimiz yodgorliklarida olib borgan ilmiy izlanishlari buning asosiy omili bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Анисюткин Н.К., Исламов У.И., Крахмаль К.А., Сайфуллаев Б., Хушваков Н.О. Раскопки стоянки Кульбулак в 1995 г. Новые археологические **открытия** и изучение культурной трансформации. СПб, 1996. – С. 63 – 65.
2. Анойкин А.А., Кривошапкин А.И. Новые данные об индустрии грота Оби-Рахмат // Современные проблемы евразийского палеолитоведения: Мат-лы Междунар. симпоз., посвящ. 130-летию открытия палеолита в России. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2001. - С. 19-22.
3. Анойкин А.А., Гладышев С.А., Борисов М.А., Семин А.А. Археологическая разведка в районе хребта Байсун-Тау (Узбекистан). // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г0., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 18 – 26.
4. Анойкин А.А., Гладышев С.А., Памятники каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) // Археология и палеэкология Евразии. - Новосибирск: Изд-во Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 2004. - С. 33
5. Буряков Ю.Ф., Ширинов Т.Ш Археологические исследования в Республике Узбекистан // УИФ, №6. Тошкент, 1996. Б 88-89.
6. Буряков Ю., Филанович М. Археологическая наука Узбекистана на современном этапе // Ўзбекистон тарихи №4. Тошкент, 2006. Б 36-50.
7. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. - СПб, 1996. - 214 с.
8. Виола Б., Зайдлер Х., Дитер цур Нэдден. Изучение верхних кпаев пирамид височных костей OR-1 с помощью компьютерной томографии // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 100-104.

9. Волков П.В. Функциональный анализ орудий коллекции грота Оби-Рахмат // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 44-55.
10. Гланц М. Памятники протоистории в верхнем течении Кашкадарьи. Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни// Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари, Тошкент, ЎзР ФА “ФАН” нашриёти, 2002 йил, 109 – 110 бетлар.
11. Гланц М., Виола Б., Чикишева Т. Новые останки гоминидов из Узбекистана (грот Оби-Рахмат) // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 77-92.
12. Деревянко А.П., Петрин В.Т. Проблемы палеэкологии, геологии и археологии палеолита горного Алтая // - Новосибирск, 1998. –С. 132-173.
13. Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Таймагамбетов Ж.К., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Зенин А.Н., Крахмаль К.А., Алимов К.А. Результаты возобновления исследований грота Оби-Рахмат // ЎММТ, №30. Самарқанд, 1999. Б 10-14.
14. Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Кривошапкин А.И., Алимов К., Крахмаль К.А., Феденева И.Н., Зенин А.Н., Анойкин А.А. Исследования грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) в 1998 г.// Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. – 1998. – С. 37 – 45.
15. Деревянко А.П., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сулейманов Р.Х., Кривошапкин А.И., Алимов К., Анойкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б. Исследования грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) в 1999 г.// Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. – 1999. – С. 60 – 66.

16. Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К. Феномен микроиндустриальных комплексов Евразии // Археология, этнография и антропология Евразии. №4. Новосибирск, 2000. –С. 2 – 18.
17. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сайфуллаев Б.К., Сулейманов Р.Х. Ранний верхний палеолит Узбекистана: индустрия грота Оби-Рахмат (по материалам слоев 2 – 14) // Археология, этнография и антропология Евразии. №4. Новосибирск. 2001. – С. 42 – 63.
18. Деревянко А.П. Переход от среднего к позднему палеолиту на Алтае // Археология, этнография и антропология Евразии. №3. Новосибирск. 2001. – С. 70 – 101.
19. Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б.К. Исследования грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) в 2001 г. // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 68-73.
20. Деревянко А.П., Анойкин А.А., Кривошапкин А.И., Милютин К.И., Исламов У.И., Сайфуллаев Б.К. Новые данные о палеолитических индустриях пещеры Пальтау (Республика Узбекистан) // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 49-58.
21. Деревянко А.П., Холюшкин Ю.П., Ростовцев П.С., Воронин В.Т. Статистический анализ технологических индексов мустьерских памятников Средней Азии // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 92-99.
22. Деревянко А.П., Анойкин А.А., Кривошапкин А.И. и др. Исследования пещеры Пальтау (Республика Узбекистан) в 2001 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. Т. VII. – С. 104 – 108.

23. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Сайфуллаев Б.К. Разведочные исследования среднеазиатского палеолитического отряда в горном массиве Байсун-Тау // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 68-70.
24. Деревянко А.П., Анойкин А.А., Борисов М.А., Сайфуллаев Б.К., Кривошапкин А.И. Новые данные о стоянке Кутурбулак (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 56-63.
25. Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Анойкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. –С. 101 – 105.
26. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Анойкин А.А., Чикишева Т.А., Вринн П., Милютин К.И., Колобова К.А. Анализ каменной индустрии и антропологических находок из слоя 16 грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. - С. 63-73.
27. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Ринн П.Дж., Исламов У.И. Каменная индустрия грота Оби-Рахмат // Грот Оби-Рахмат. Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. – С. 5 – 33.
28. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Исламов У.И., Петрин В.Т., Сайфуллаев Б.К., Сулейманов Р.Х. Ранний верхний палеолит Узбекистана: индустрия грота Оби-Рахмат (по материалам слоев 2 - 14). //

Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005. – С. 446 – 467.

29. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Кулькова И.В., Кулик Н.А., Ринн П.Дж., Виола Б.Т., Гланц М., Исламов У.И. Грот Оби-Рахмат - опорный памятник финала среднего и начального этапа перехода к верхнему палеолиту на территории Средней Азии. // Актуальные вопросы евразийского палеолитоведения. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005.- С. 62-67.

30. Деревянко А. П., Колобова К. А., Исламов У. И., Фляс Д., Павленок К. К. Новый верхнепалеолитический памятник в долине реки Ахангарон (Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы годовой сессии Ин-та археологии и этнографии СО РАН 2007. – Т.13. – Ч.1 – С. 80–83.

31. Деревянко А.П., Колобова К.А., Фляс Д., Исламов У.И., Ков Н., Коуп Д., Звинц Н., Павленок К.К., Мамиров Т.Б., Крахмаль К.А., Мухтаров Г.А. Возобновление археологических работ на многослойной стоянке Кульбулак // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы годовой сессии Ин-та археологии и этнографии СО РАН 2007. – Т.13. – Ч.1. – С. 83 – 89.

32. Деревянко А. П., Исламов У.И., Колобова К. А., Фляс Д., Кривошапкин А. И., Лещинский С. В., Крахмаль К. А., Звинц С. В., Павленок К. К., Мухтаров Г. А. Возобновление археологических работ на многослойной стоянке Кульбулак в 2007 г. // История материальной культуры Узбекистана. – Вып. 36. – Ташкент: Изд-во «Фан» АН РУз, 2008. – С. 24–37.

33. Деревянко А., Исламов У., Кривошапкин А. Предварительные итоги работы узбекско-российской археологической экспедиции (1998-2008) // Ўзбекистон тарихи №3. Тошкент, 2008. Б 3-8.

34. Деревянко А.П. Эволюция человека: откуда мы и куда мы? Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. -С. 6-25.
35. Деревянко А.П. переход от среднего к верхнему палеолиту и проблема формирования homo sapiens sapiens в Восточной, центральной и Северной Азии. Изд-во Института археологии СО РАН. Новосибирск. 2009. -53.
36. Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Ўзбекистон пойтахти 2200 ёшда. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция, Тошкент, 2009. Б 7-16.
37. Дергачева М.И., Феденева И.Н. Отражение процессов педогенеза в осадках памятника Оби-Рахмат // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 126-148.
38. Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии.-Ташкент: Фан, 1987.-С.172.
39. Джуракулов М.Д., Коробкова Г.Ф. Новые данные о комплексном изучении материалов Самаркандской стоянки (по раскопам 1961-1967 гг.) // ЎММТ, №32. Тошкент, 2001. Б 31-36.
40. Жўракулов М. Зарафшон воҳаси тамаддуни илк илдиэлари саҳифасидан // ЎММТ, №34. Самарқанд, 2004. Б 14-16.
41. Жўракулов М.Ж. Самарқанд палеолит макони манбаларини янги ёндашув асосида ўрганиш натижаларидан // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар - 2003 йил. №4. Тошкент, 2004. Б 65-69.
42. Жўракулова Д. Зарафшон водийсининг тош ва бронза даври археологик ёдгорликларини ўрганиш тарихидан // Ўзбекистон тарихи №4. Тошкент, 2007. Б 78-87.
43. Исламов У.И., Халмухамедова Р.А., Крахмаль К.А. Исследования палеоэкологии антропогена Центральной Азии // Проблемы каменного века

Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 113-118.

44. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Ранний палеолит Узбекистана: проблемы и перспективы // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 108-112.

45. Исламов У.И., Крахмаль К.А., Эргашев Ш.Э. Исследования стоянки Кульбулак в 2002 году// Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2002- йил. №3. Тошкент, 2003. Б 77-78.

46. Исламов У.И., Крахмаль К.А., Зарифбаев Х., Абдуллаев Ш.Х. Палеогеографические исследования эпохи антропогена в верховьях р.Чирчик // ЎММТ, №32. Тошкент, 2001. Б 20-23.

47. Исламов У.И., Крахмаль К.А., Мирсоатова С.Т. Археологические и хроностратиграфические исследования в долине р.Ангрен // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2001- йил. Тошкент, 2002. Б 82-84.

48. Исламов У.И., Крахмаль К.А. К изучению генезиса и хроностратиграфии древнекаменных культур Узбекистана // ЎММТ, №33. Тошкент, 2002. Б 26-28.

49. Исламов У. Сенсационные археологические находки в Узбекистане // Ўзбекистон тарихи №3. Тошкент, 2004. Б 86-87.

50. Исламов У.И. Исследование культур каменного века в Узбекистане // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар - 2003 йил. №4. Тошкент, 2004. Б 74-75.

51. Исламов У., Кривошапкин А. Международная конференция “Археология верхнего плейстоцена Центральной Азии и появление раннего верхнего палеолита”(9-15 августа 2004 г., Ташкент-Самарканд) // Ўзбекистон тарихи №1. Тошкент, 2005. Б 77-81.

52. Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Милютин К.И., Мухаммадиев А.Г., Белоусова Н.Е. Предварительные итоги работы

международной археологической экспедиции по изучению каменного века Узбекистана в полевом сезоне 2006 года // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. - Том XII, часть I. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2006. – С. 162 – 166.

53. Исламов У.И., Кривошапкин А.И. Индустрия грота Оби-Рахмат (Узбекистан) в контексте появления современного поведенческого комплекса на территории Центральной Азии // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2006-2007 йиллар. №6. Тошкент, 2009. Б 131-135.

54. Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Рыбин Е.П. Грот Оби-Рахмат (Республика Узбекистан): ранневерхнепалеолитическая индустрия слоев 2-14 // Исследования молодых ученых в области археологии и этнографии. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2001. - С. 101-121.

55. Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Милютин К.И., Сайфуллаев Б.К. Новые исследования в гроте Оби-Рахмат // ЎММТ, №33. Тошкент, 2002. Б 35-40.

56. Кривошапкин А.И., Милютин, К.И., Новиков, И.С., Исламов У.И., Мухаммадиев А.Г. Новые верхнепалеолитические стоянки в бассейне реки Пальтау (Республика Узбекистан) // ЎММТ, №35. Тошкент, 2006. Б 19-24.

57. Кривошапкин А.И., Исламов У.И., Колобова К.А., Милютин К.И., Мухаммадиев А.Г., Белоусова Н.Е. Предварительные итоги работы международной археологической экспедиции по изучению каменного века Узбекистана в полевом сезоне 2006 года // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2006. - С. 162-166.

58. Кривошапкин А. Обирахматский человек: загадка эволюции// Наука и жизнь Узбекистана. Ташкент, 2008. №3-4-5. –С. 26-30.

59. Колобова К.А. Оформление каменных орудий в индустриях грота Оби-Рахмат // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 34-41.

60. Коробкова Г.Ф., Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка как эталон верхнего палеолита Средней Азии: (Специфика техники расщепления и хозяйственно-производственной деятельности) // *Stratum plus*. №1: 385-462.- СПб; Кишинёв; Одесса; Бухарест.
61. Касымов М. Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулак в Узбекистане. Палеолит и неолит СССР. Т. 7. Л.: Наука, 1972.
62. Касымов, М.Р., Тетюхин Г.Ф., Годин М.Х., Хусанбаев Д.И., К вопросу о комплексном исследовании многослойной палеолитической стоянки Кульбулак в Узбекистане// *КСИА*. 1985. № 181.
63. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам многослойной палеолитической стоянки Кульбулак): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Новосибирск, 1990. – 42 с.
64. Кулик Н.А. Предварительный анализ петрографического состава каменной индустрии грота Оби-Рахмат // *Грот Оби-Рахмат*. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 74-76.
65. Кулькова И. А. Палинологическая характеристика осадков грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) // *Грот Оби-Рахмат*. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 115-123.
66. Лев Д.Н. Древний палеолит в Аман-Кутане. Самарканд, 1949.
67. Лев Д.Н. Археологические исследования Самаркандского государственного университета в 1955-1956 гг. // *Труда СамГУ*. Новая серия. Вып. 101: 3-22. 1960.
68. Лев Д.Н. Поселение древнекаменного века в Самарканде. Исследования 1958-1960 гг. // *Труда СамГУ*. Новая серия. Вып. 135: 5-109. 1964.
69. Милютин К.И., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Борисов М.А. Разведочные исследования в бассейне р. Чирчик (Республика Узбекистан) // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 147-152.

70. Несмеянов С.А., Ранов В.А., К палеогеографии мустьерских стоянок в горах Средней Азии/Страны и народы Востока. Вып. X. Средняя и Центральная Азия (География, этнография, история). М, 1971.
71. Омонов А.М. Ўзбекистонда ўрта палеолит ёки мустье даврига оид ёдгорликларнинг ўрганилиши // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, №4, 2009.
72. Омонов А.М. Итоги работы узбекско – российской археологической экспедиции (1998 – 2008 гг.) // Археология Евразии: Материалы XLVIII Международной научной студенческой конференции. – Новосибирск, 2010. – С. 8 – 9.
73. Омонов А.М. Республикамизнинг қадимги тош даври ёдгорликларини ўрганишда ўзбек ва рус археологларининг ўзаро ҳамкорлиги // Республика тарихчилар илмий-амалий анжуман мақолалар тўплами, Гулистон, 14-15 апрел, 2010.
74. Омонов А.М. Ўзбекистоннинг қадимги тош даври ёдгорликларини ўрганишда халқаро ҳамкорликлар // Республика илмий-назарий тарихчилар анжумани Қарши, 2010.
75. Омонов А.М. К вопросу интерпретации материалов грота Ангиллак // Ўзбекистон археологияси, №1, 2010.
76. Омонов А.М. Результаты международного сотрудничества в изучении каменного века Ташкентского оазиса // “Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти анъаналари” ЎзМУ археология кафедрасининг 70-йиллигига бағишланган илмий анжуман маърузалар тўплами. Тошкент, 4-5 ноябр 2010. 299-300 б.
77. Омонов А.М. Возобновление археологических исследований на стоянке Кульбулак // “Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида” Баркамол йилига бағишлаб ЎзР ФА Археология институтида 2010 йил 25-26 ноябрда ўтказилган ёш олимлар конференцияси материаллари. Самарқанд, 2010. 10-16 б.

- 78.** Ранов В. А. К проблеме выделения локальных культур в Средней Азии // Каменный век Средней Азии и Казахстана. – Ташкент, 1972. – с. 34–4
- 79.** Ринн П.Дж. Анализ фаунистических остатков из грота Оби-Рахмат (материалы раскопок 1998-2002 гг.) // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 159-180.
- 80.** Ринн П.Дж., Вагнер Д.М., Патчетт П.Дж., Славинский В.С. Радиоуглеродное и урановое датирование отложений грота Оби-Рахмат// Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 190-198.
- 81.** Сайфуллаев Б.К. Каменная индустрия среднепалеолитического местонахождения Кутурбулак (в свете новых исследований) // ЎММТ, №32. Тошкент, 2001. Б 38-50.
- 82.** Сайфуллаев Б. “Оби-Рахмат одами” масаласида айрим мулохазалар. Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда, Тошкент, 2005. Б 274-276.
- 83.** Сайфуллаев Б.К. Роль сырья в развитии техники обработки камня в Кутурбулаке // ЎММТ, №36. Тошкент, 2008. Б 10-14.
- 84.** Сайфуллаев Б.К., Хушваков Н.О., Курбонбаев И., О позднем палеолите Узбекистана// ИМКУ, Вып. №35. Ташкент, 2007. С. 12 – 19.
- 85.** Сайфуллаев Б. Бифасы палеолита Узбекистана // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2006-2007 йиллар. №6. Тошкент, 2009. Б 220 -223.
- 86.** Сулейманов Р.Х., Майкл Г. Грот Ангиллак на территории Кашкадарьинской области \ \ АО 2002 г Ташкент. 2003. -С. 17-23.
- 87.** Сулейманов Р.Х., Крахмаль К.А., Гришина О.Ю. Новый памятник каменного века Ахангаран // УИФ, №2. Тошкент, 2002. Б 91-92.
- 88.** Сулейманов Р.Х., Глантз М., Шраубер А.Д., Бургер О.Ф., Циммерман Х.П. Исследования пещер северных склонов Зарафшанского хребта в 2001 г. // ЎММТ, №34. Самарқанд, 2004. Б 6-10.

- 89.** Сулейманов Р.Х., Тойчиев Х.А. К изучению взаимосвязи палеэкологии и динамика палеолитических культур Узбекистана // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2001- йил. Тошкент, 2002. Б 152-153.
- 90.** Сулейманов Р.Х., Глантз М., Шраубер А., Хугес П. Результаты предварительного изучения памятников мустьерского времени в долине Кашкадарьи // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2002- йил. №3. Тошкент, 2003. Б 179-180.
- 91.** Сулейманов Р.Х., Глантз М. Раскопки грота Ангиллак // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар - 2003 йил. №4. Тошкент, 2004. Б 177-179.
- 92.** Славинский В.С. Технические приемы оформления приплощадочной части нуклеуса в индустрии верхних слоев грота Оби-Рахмат // Грот Оби-Рахмат. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. - С. 57-63.
- 93.** Ташкенбаев Н.Х. Новые памятники древнекаменного века в Самаркандской области \ ОНУ. № 11. 1971. -С-16.
- 94.** Ташкенбаев Н.Х. Исследование новой мустьерской стоянки Кутурбулак (Самаркандская область) \ Каменный век Средней Азии и Казахстана. Ташкент. 1972.
- 95.** Ташкенбаев Н.Х. Зарафшанская долина-одна из древнейших очагов цивилизации // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 197-199.
- 96.** Тойчиев Х.А., Крахмаль К.А. Хроностратиграфия антропогена Узбекистана // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2002. - С. 200-203.
- 97.** Хужаназаров М., Сайфуллаев Б. Кук-Аяз-новый палеолитический памятник в Кызылкумах // ЎММТ, №31. Самарқанд, 2000. Б 9-16.
- 98.** Шимчак К., Гречкина Т.Ю. Польско-Узбекистанская археологическая экспедиция. Первый сезон полевых работ. Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации. СПб, 1996.-С. 65-69.